

A GUIDE TO SANSKRIT TEACHER.

(FOR STANDARD IV.)

Prepared by

N. M. SHAH, B. A.

AHMEDABAD.

Published by

NARANLAL MOTILAL SHAH.

BOOKSELLER & PUBLISHER,

Richy Road—AHMEDABAD.

**Printed at —“Shri Praja Hitarth Mudralaya” Shahpur
Ahmedabad—by Dahyabhai Dalpatram Patel.**

Price Rs 0-12-0

Copies 1000.

First Edition.

Useful Dictionaies for Studar Clerks, Officers, Pleaders etc

The Mahabhart Eng. to Guj.	6-0
The Students Eng. to Guj.	3-8
The Eng. to Guj (A. S. Desai). T.	3-0
The Eng. to Guj. Me'ora.	2-0
The Eng. to Guj. Pocket.	1-8
The Guj. to Eng. Balsari.	5-8
The Guj. to Eng. Pocket. C. S. Thakor.	1-0
The Silver Star Guj. Eng.	1-0
The Gem Pocket Eng. Guj.	0-14-

We are the publisher of many many Eng.
to Guj, Guj. to Eng., Sans. to Eng. Eng. to
Sans. Dictionaries.

Much praised by Students.

Trivedi's Notes on the following English
Readers.

Notes on Macmillan's New English Reader
IV. IV. B. V.

Notes on Star of India Reader Book III
etc. etc.

NARANLAL MOTILAL SHAH,

Bookseller & Publisher.

Richey Road—Ahmedabad

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૬૭૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૭૧૧૭૩ ૩ સેરફા ૨૧૫૨

વિષય મ૨૪: ૮૪૭: ન૩૪૫

૭૬૬૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંપ્રદેશ

શુદ્ધિ પત્ર.

૫૪	લીલી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૩	અવલોમાં	કાલી નાખો
,,	,,	બતાવેલા	ગતાવેલા વલો
૨	ઉદ્ધી	જન્	જન્
૩	૪	જ્	જ્
,,	૬	જ, જ,	જ, જ્ જ્
,,	૧૩	જ, જ	જ, જ્
,,	ઉદ્ધી	મારે	માટે
૪	૧	ઓખ	કંઠ
૫	૧૨	Sibitant	Libilant
૮	૨૦	જ:	મ:
૧૦	૧૪	કરવે	કરવે
૧૨	૧	કુચ	કુચ્
૧૨	૧૨	વ્યંજની	વ્યંજનાન્ત
૧૩	૧૦	હ	હ્
૧૪	૭	હપાન્ત	હપાન્ત
૧૫	૧૨	અશ્વ	અશ્વા
૧૬	૧૮	તરાન્ત	તરન્ત
૧૮	૬	વિવ	વિવ
૨૦	૫	અવ	અવ
૨૦	૧૬	જ	જ

२१	४	सः	तः
२३	१	पितृ+अण=पितृण	पितृ+अण=पितृण
२४	२	क्षुभ्यायः	क्षुभ्यावः
२४	७	लुम्	लुम्.
२६	५	इष	इष्
२८	५	उपात्थ	उपात्थ
२९	१४	भाय्	भाय्+अ
३०	१८	क	उ
३१	१	घोषयाधि	घोषयामि
३३	३	रतुं	थतुं
३३	५	गण	गण्
३३	१०	कथायामि	कथयामि
३४	१३	धात्वथो	धात्वर्थो
३५	१८	संह	संह
३५	१७	आत्मभा	आत्ममान
३६	१	पिः	पि
३८	४	लिंग	लिंगभेद
३९	१४	संस्कृतम्	संस्कृतमां
४०	६	नति भाभ	नतिनुं नाम
४१	३	अश्वश्चरति	अश्वश्चरति
४७	१४	देव कयम्	देवाकयम्.
४९	३	अल	अल्
४९	१२	महा	महा

५२	८	कषणः	कषयः
५३	१	भारना	भरिणा
५५	१३	मानु	भानु
५६	१८	नय्	नाय्
६०	८	विधी	निधी
६२	७		इ
६३	५	वर्धस	वर्धसे
६८	१	छ	च
६६	६	रामष्ठः	रामष्ठः
७१	३	अगस्त्यस्य	अगस्त्यस्य
७२	६	ने	ने अहले
८१	६	अन्त्य	अन्त्य
८२	१३		गार्मिण्याः
८८	६	क्षुम्	क्षुम्
८६	१८	vin	even
९०	६	नखलु	न खलु
९१	११	जस्मिन्	अस्मिन्
१००	६	पाडीने	पीडीने
१०२	१	त्पकुम्	त्यक्तम्
१०२	१७	उद्या	ऊढ्या
१०६	६	इथा	इथाः
१११	१	नास्ति	न अस्ति
११५	१	प्रसिद्धाः चौराः	येऽमीचौरास्ते

११८	३	वक्तव्या	वक्तव्या
१२२	२	त्यक्तुं	त्यक्तुम्
१२२	८	इति-न्त	इति-न्ति
१२३	८	नन्तु	गन्तुः
१२७	१८	संप्रदायम्	संप्रदायम्
१४०	५ अने	मत्या	मत्याः
१४०	१४	वाराणाम्	वारीणाम्
१४१	४	धेनूनाम्	धेनूनाम्
१४४	६	ननान्द	ननान्द
१४७	१६	जनः	नृनः
१५२	१	जनगोः	जनयोः
१५२	३	इमाभि	इमानि
१५३	३	कस्या	कस्याः
१५३	१२	अन्या याम्	अन्याभ्याम्
१५५	५	सुहृद	सुहृदः
१६१	७	भवद् याम्	भवद्भ्याम्
१६१	२०	भवता	भवती.
१६२	२०		सुखम्

GUIDE TO SANSKRIT TEACHER.

પાઠ પહેલો.

વર્ણ વિચાર,

સંસ્કૃતમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણો છે:-

(અ) અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઝ, ઞ, ઋ, ૠ, ઇ, ઈ, ઓ, ઔ.

(ક) ક, ઘ, ગ, ઘ, ઙ
ચ, છ, જ, ઝ, ઞ
ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ
ત, થ, ઢ, ધ, ન
પ, ફ, બ, મ, મ
ય, ર, લ, વ
શ, ષ, સ
હ

અ વર્ણોમાં (અ) માં અતાવેલા સ્વર કહેવાય છે. કારણ કે તેમનો ઉચ્ચાર પોતાની મેળે બીજા કોઈ વર્ણના મિશ્રણ શીવાય થઈ શકે છે. 'સ્વર' સ્વ ધાતુ ઉપરથી આવેલો છે. 'સ્વર' એટલે જે વર્ણનો બીજા વર્ણની મદદ શીવાય ઉચ્ચાર થઈ શકે. સ્વર બે જાતના છે (૧) હ્રસ્વ સ્વર; અ, ઇ, ઉ અને ઋ અને ૠ, હ્રસ્વ સ્વર કહેવાય છે. (૨) લઘુ સ્વર; આ, ઈ, ઊ, ઇ, ઈ, ઓ, ઔ અને ઋ લઘુ સ્વર કહેવાય છે.

અ નું દીર્ઘ રૂપ આ થાય છે.

ઇ નું દીર્ઘ રૂપ ઈ થાય છે.

ઉ નું દીર્ઘ રૂપ ઊ થાય છે.

ઋ નું દીર્ઘ રૂપ ૠ થાય છે.

ૡ નું દીર્ઘ રૂપ ળ થતું નથી.

(૪) માં બતાવેલા શબ્દો ‘ વ્યંજન ’ કહેવાય છે; કારણ કે તે વર્ણો સ્વરનું મિશ્રણ કર્યા વગર સ્પષ્ટ રીતે ઉચ્ચારી શકાતા નથી. વ્યંજન શબ્દ વિ+અઙ્ગ+માથી થયેલો છે; તે ક્રિયાપદનો અર્થ ‘ મિશ્રણ ’ કરવું થાય છે. માટે જે વર્ણનો સ્વતઃ-પોતાની મેજે-ઉચ્ચાર થઈ શકે નહિ પણ સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરવાને બીજા વર્ણના મિશ્રણની જરૂર પડે છે તેને આપણે વ્યંજન કહીએ છીએ. દાખલા તરીકે આપણે ક, ખ (ક+અ; ખ+અ) એમ બોલી શકીએ છીએ. પણ ક, ખ એમ સ્પષ્ટ બોલી શકતા નથી, તેમની અંદર કાંઈપણ સ્વરનું બોલતી વખતે મિશ્રણ કરવું પડે છે. માટે તે વ્યંજન કહેવાય છે.

બ્યારે જે વ્યંજનો (સ્વરના વ્યવધાન વગર) સાથે આવેલા હોય છે, ત્યારે આપણે તેમને સંયુક્ત વ્યંજન (conjunct consonant) કહીએ છીએ. સંયુક્ત વ્યંજનોથી વિદ્યાર્થીઓ પરિચિત હોય છે એટલે તે સંબંધમાં અહિં કહેવામાં આવશે નહિ. માત્ર જ and ઝ એ જે સંયુક્ત વ્યંજનો ધ્યાનમાં રાખવા; જ્=જ+અ અને ઝ્=ઝ+અ.

સંસ્કૃત ભાષામાં સગવડતા સાર આ વ્યંજનોને જુદા જુદા વર્ગોમાં ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. તે વર્ગોનાં નામ જાણવાં જરૂરનાં છે. માટે તે અત્રે આપવામાં આવ્યાં છે.

ક, છ, ગ, ઘ, ઙ—એ ક વર્ગના વ્યંજનો કહેવાય છે. તેમનો ઉચ્ચાર કંઠ (throat) માંથી થાય છે. માટે એ કંઠ-સ્થાનીય વ્યંજનો ને નામે ઓળખાય છે. કંઠસ્થાનીય એટલે કંઠમાંથી જેમનો ઉચ્ચાર થતો હોય તે; તેનું ઈંગ્રેજી નામ “ Gutturals ” છે.

ચ, છ, જ, ઝ, ઞ—એ ચ વર્ગના વ્યંજનો કહેવાય છે. તેમનો ઉચ્ચાર તાલુ (Palate) માંથી થાય છે. માટે પાંચ વર્ણ તાલુસ્થાનીય વ્યંજનો ને નામે ઓળખાય છે. તેમનું ઈંગ્રેજી નામ Palatals છે.

ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ—એ ટ વર્ગના વ્યંજનો ગણાય છે. તેમનો ઉચ્ચાર મૂર્ધ (મગજ) માંથી થાય છે. માટે એ મૂર્ધ સ્થાનીય વ્યંજનો ગણાય છે. તેમનું ઈંગ્રેજી નામ Cerebrals છે.

ત, થ, દ, ધ, ન, —એ ત વર્ગના વ્યંજનો ગણાય છે, તે દન્ત (fiant tooth.) માંથી બોલાય છે. માટે તે દન્તસ્થાનીય વ્યંજનો કહેવાય છે. ઇંગ્રેજીમાં તે dentals કહેવાય છે.

પ, ફ, બ, ભ, મ—એ પ વર્ગના વ્યંજનો કહેવાય છે. તે બોપ્ઠ (હોઠ-lip) માંથી બોલાય છે, માટે તે બોપ્ઠસ્થાનીય (Labials) કહેવાય છે.

વળી હ્ ઓઠસ્થાનીય ગણાય છે.

ચ્ and જ્ તાલુસ્થાનીય ગણાય છે.

ર્ and ષ્ મૂર્ધસ્થાનીય ગણાય છે,

હ્ અને સ્ દન્તસ્થાનીય ગણાય છે.

આ પ્રમાણે એક વર્ગકરણ પુરું થયું.

ક વર્ગ		એ દરેક વર્ગના પહેલા બે અક્ષરોને મધોષ વ્યંજન અ-
ચ વર્ગ		થવા hard consonants કહેવામાં આવે છે. માટે આ-
ટ વર્ગ		લોષ વ્યંજન નીચે પ્રમાણે છે:—
ત વર્ગ		
પ વર્ગ		

ક, ચ્—ક વર્ગના		+ જ્, ષ્ અને સ્.
ચ્, છ—ચ વર્ગના		
ટ, ઢ—ટ વર્ગના		
ત્, થ—ત વર્ગના		
પ્, ફ—પ વર્ગના		

તે ઉપરાંત જ્, ષ્ and સ્ અલોષ વ્યંજનો કહેવાય છે. આ પ્રમાણે મધોષ વ્યંજનો તેર છે.

બાકીના વ્યંજનો લોષ [soft consonants] વ્યંજનો કહેવાય છે તે આ પ્રમાણે:—

ક વર્ગ		એ દરેકના ત્રીજા ચોથા અને પાંચમા અક્ષરો.
ચ વર્ગ		
ટ વર્ગ		
ત વર્ગ		
પ વર્ગ		

એટલે કે	ગ, ઘ, ઙ—ક વર્ગના	
	ચ, છ, જ—ચ વર્ગના	
	ટ, ઠ, ણ—ટ વર્ગના	+ય, ર, લ્, અને વ્.
	ત, થ, ન—ત વર્ગના	
	પ, મ, મ્—પ વર્ગના	

તે ઉપરાંત ય, ર, લ્ અને વ્ પણ ઘોષ વ્યંજનો કહેવાય છે
આ પ્રમાણે તેમની સંખ્યા ૧૯ થઈ છે.

ક, જ, ણ, ન, મ ને અનુનાસિક કહે છે. ઈંગ્રેજીમાં તેને
Nasal કહે છે.

ચ, ર, લ્ અને વ્ તે સંસ્કૃતમાં અંતઃસ્થ કહેવાય છે. ઈંગ્રેજીમાં
તેમને semivowels અર્ધસ્વરો કહીએ છીએ.

જ્ઞ, ષ and સ ઈંગ્રેજીમાં sibilant. કહેવાય છે.

જે સ્વરોમાં માત્ર હ્રસ્વ, દીર્ઘનો ફેર હોય તે સર્વજ (એકખતના)
સ્વરો કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અ, આ, ; ઇ, ઈ; ઉ, ઊ;
ઋ, ઋ; આ સર્વજ સ્વરોનાં બેડકાં છે અ+ઇ, આ+ઓ
વગેરે અસર્વજ સ્વરો કહેવાય છે.

ઉપરના પાઠનું પરિશીલન થાય તેટલા વાસ્તે નીચેના પ્રશ્નો-
નો વિદ્યાર્થીએ જવાબ આપવો.

- ૧ સર્વજ સ્વર એટલે શું ? અને કેટલા સર્વજ સ્વર છે ?
- ૨ અસર્વજ સ્વર એટલે શું ? તેમના દાખલા આપો.
- ૩ ઘોષ વ્યંજનોના દાખલા આપો.

૪ અરોષ વ્યંજનના દાખલા આપો.

૫ ઓઠ્ઠસ્થાનીય, દંતસ્થાનીય વગેરે વ્યંજનો ગણાવો.

પાઠ ૨.

ધાતુવિચાર અને વર્તમાનકાળ.

વાક્યમાં મુખ્યત્વે બે વસ્તુઓ હોય છે; કર્તા અને ક્રિયાપદ. ક્રિયા કરનાર તે કર્તા; અને ક્રિયાને બતાવનાર પદ તે ક્રિયાપદ. અહિં આં આપણે ક્રિયાપદ સંબંધી વિચાર કરવાનો છે.

સંસ્કૃતમાં ક્રિયાપદના રૂપાખ્યાનની સગવડ વાસ્તે ધાતુઓના જુદા જુદા વર્ગો પાડવામાં આવ્યા છે. તે કુલ વર્ગ ૧૦ છે. આ વર્ગને સંસ્કૃતમાં 'ગણ' નામથી ઓળખાય છે. ગણ એટલે વર્ગ; કેટલાક ધાતુઓ પહેલા ગણના હોય છે. કેટલાક બીજા ગણના હોય છે. કેટલાક ત્રીજા ગણના હોય છે. વગેરે; આ ૧૦ ગણમાંથી પહેલા, ચોથો, છઠ્ઠો અને દસમો સહેલા છે માટે સંસ્કૃત ભાષાની શરૂઆતમાં આ ગણોનો સૌથી પહેલો પરિચય વિદ્યાર્થીને કરાવવામાં આવે છે. અમુક ધાતુનો કયો ગણ તે તેને જે નિશાની લાગે છે તે ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ. ગણને ઈંગ્રેજીમાં Conjugation કહે છે.

પહેલા ગણની નિશાની જ છે; એટલે કે પહેલા ગણના ધાતુનાં આપણે રૂપાખ્યાન કરવાં હોય તો તેને જ લગાડવો પડે છે.

ચોથા ગણની નિશાની ષ છે; એટલે કે ચોથા ગણના ધાતુના રૂપાખ્યાન કરતી વેળા આપણે ષ લગાડવો પડે છે.

છઠ્ઠા ગણના ધાતુની નિશાની જ છે.

દશમા ગણના ધાતુની નિશાની જય છે.

ક્રિયાપદ ક્રિયા ખતાવે છે, પણ ક્રિયા ક્રિયામાં ફેર છે; આ-
પણે કેટલીક વખત ચાલતી ક્રિયા વિષે બોલીએ છે, કાઠવાર થઈ
ગયેલી ક્રિયા વિષે બોલીએ છીએ. અને કાઠવાર થવાની ક્રિયા
વિષે બોલીએ છીએ. આ બેદો ખતાવવા સાંરે આપણે ‘કાળ’ વા-
પરીએ છે જેવાકે, વર્તમાનકાળ, ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ વગેરે. આ
કાળ ખતાવવા સાંરે દરેક ભાષામાં અમુક પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે
છે. હમણાં આપણે વર્તમાનકાલનો વિચાર કરશું. શરૂઆતમાં એ-
ટલું કહેવું જરૂરનું છે કે જો કે ધાતુઓ જુદા ગણના હોઈને
તેમની જુદી જુદી ગણ-નિશાનીઓ (conjugational signs) લાગે
છે તોપણ કાળ ખતાવનાર પ્રત્યયો તો એક સરખાજ
હોય છે. એટલે કે વર્તમાનકાળમાં પહેલા ગણના ધાતુને જે પ્ર-
ત્યય લાગે છે તેજ પ્રત્યયો વર્તમાન કાળમાં ચોથા ગણના ધા-
તુને લાગે છે

હવે વર્તમાન કાળના કયા પ્રત્યયો છે તે આપણે જોઈએ.
શિક્ષકામાં નીચે પ્રમાણે રૂપાખ્યાનો જડશે. સૃજ (છઠ્ઠા ગણનો ધાતુ)
ના રૂપાખ્યાન નીચે પ્રમાણે છે.

નજ્જ [ચોથા ગણનો ધાતુના નીચે પ્રમાણે:—

સૃજામિ	સૃજાવ:	સૃજામ:	નદ્યામિ,	નદ્યાવ:	નદ્યામ:
સૃજમિ	સૃજથ:	સૃજથ	નદ્યસિ,	નદ્યથ:	નદ્યથ
સૃજતિ	સૃજત:	સૃજન્તિ	નદ્યતિ,	નદ્યત:	નદ્યન્તિ

આ બે ધાતુનાં રૂપાખ્યાનો સરખાવતાં આપણને જણાય છે કે વર્તમાન કાળના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે:—

મિ,	વ:	(વ વસ્)	મ:	(વ મસ્)
સિ,	થ:	(વ થસ્)	થ	
તિ,	ત:	(ie. તસ્)	અન્તિ.	

ચાલો આપણે આ ઉપરાંત એક બીજી ગણના (second conjugation.) ધાતુનાં વર્તમાન કાળનાં રૂપ લખીએ અને તેને ઉપલા સાથે સરખાવીએ. અદ્=ખાતું એ બીજી ગણનો ધાતુ છે. બીજી ગણની ગણ-નિશાની હોતી નથી એટલે કે બીજી ગણના ધાતુને, જ અથવા ચ જેવી કોઈ નિશાની લગાડવી પડતી નથી.

સૂજ-છટ્ટો ગણ,	નશ-ચોથો ગણ	અદ બીજી ગણનો ધાતુ.
સૂજામિ સૂજાવ: સૂજામ: નશ્યામિ નશ્યાવ: નશ્યામ: અદ્મિ અદ્વ: અદમ:		
સૂજસિ સૂજથ: સૂજથ નશ્યસિ નશ્યથ: નશ્યથ અત્સિ અત્થ: અત્થ		
સૂજતિ સૂજત: સૂજન્તિ નશ્યતિ નશ્યત: નશ્યન્તિ અસિ અત્ત: અદન્તિ		

આ રૂપો બે આપણે સરખાવીએ તો પહેલાં પુરૂષ એકવચનમાં દરેક ઠેકાણે આપણે મિ બોધ્યે છીએ. માટે વર્તમાન કાળમાં પહેલા પુરૂષ એકવચનનો પ્રત્યય મિ છે. આ પ્રમાણે કરતાં આપણને જણાશે કે વર્તમાન કાળના પ્રત્યયો ઉપર કહી ગયા તેમ નીચે પ્રમાણે છે.

એકવચન.	દ્વિવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરૂષ મિ,	વ:	ન:
બીજો પુરૂષ સિ	થ:	થ
ત્રીજો પુરૂષ તિ	ત:	અન્તિ

અહિં યાદ રાખવાનું છે કે જો કે ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદને એકવચન અને બહુવચન હોય છે તો પણ સંસ્કૃતમાં ક્રિયાપદને ત્રણ વચન હોય છે. એક વચન (જ્યાં કર્તા એકજ હોય); દ્વિ-વચન (જ્યાં કર્તા બે હોય) ; બહુવચન (જ્યાં કર્તા બે કરતાં વધારે એટલે કે અનેક) હોય છે.

ત્યારે અત્યાર સુધીમાં આપણે શીખ્યા:—

૧ ધાતુઓ જુદા વર્ગના હોય છે.

૨ જુદા જુદા વર્ગની જુદી નિશાનીઓ હોય છે જેમકે જ, ઘ, બચ વગેરે.

૩ ધાતુના રૂપાખ્યાન કરતા પહેલાં ધાતુ જે ગણનો હોય તે ગણની નિશાની તેને લગાડવી જોઈએ.

૪ વર્તમાન કાળના પ્રત્યયો:—

૫ કાળના પ્રત્યયો ધાતુને ગણની નિશાની(જ, ઘ અથવા બચ. વગેરે) લગાડ્યા પછી લગાડવા.

૬ ક્રિયાપદને સંસ્કૃતમાં ત્રણ વચનો હોય છે.

પ્રથમ ગણ વિચાર.

પહેલા ગણના ધાતુઓ શિક્ષિકામાં પાંચમે પાને આપેલા છે તે જોતાં કેટલાક ધાતુઓને છેડે સ્વર હોય છે જેમકે ની, જિ, મૂ વગેરે; આ ધાતુઓ સ્વરાન્ત કહેવાય છે, કેટલાક ધાતુઓને છેડે

વ્યંજન હોય છે જેમકે ચર્, કુષ્ વગેરે; આ ધાતુઓને આપણે વ્યંજનાન્ત કહીશું, પહેલાં આપણે વ્યંજનાન્ત ધાતુઓના વર્તમાન કાળનાં રૂપ કેવી રીતે કરવાં તે જોઈશું.

ધારોકે આપણે ચર્ ચાલવું;નાં રૂપાખ્યાન કરવાં છે, પહેલાં અણુની નીશાની જ છે. એટલે ચર્+અ થયું. હવે આપણે વર્તમાન કાળના પ્રત્યયો લગાડીએ.

ચર્+મિ	ચર્+વઃ	ચર્+મઃ
ચર્+સિ	ચર્+થઃ	ચર્+થ
ચર્+તિ	ચર્+તઃ	ચર્+અન્તિ.

હવે નિયમ ૧ લો:—અ (ગણ નીશાની) પછી પહેલા પુરુષમાં ‘ મ્ ’ કે ‘ વ્ ’ થી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે તો અ નો આ થાય છે. પહેલા પુરુષના પ્રત્યયો મિ, વઃ અને મઃ ; તે મ્ અથવા વ્ થી શરૂ થાય છે; માટે ત્યાં આગળ અ નો આ કરવે. એટલે ચર્+મિ ને બદલે ચરા+મિ કરવું. ચર્+વઃ બદલે ચરા+વઃ કરવું ને ચર્+મઃ બદલે ચરા+મઃ કરવું.

નિયમ ૨ જો:—અ (ગગની નીશાની) પછી અ થી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે તો પહેલો અ ઉડી થાય છે. અની પછી અથી શરૂ થતો પ્રત્યય અન્તિ છે; બીજા બધા પ્રત્યયો વ્યંજનથી શરૂ થાય છે. માટે અન્તિ આગળ અ કહાડી નાખવો. એટલે ચર્+અન્તિ ને બદલે ચર્+અન્તિ થયું.

હવે રૂપો નીચે પ્રમાણે થયા:—

ચરા+મિ	ચરા+વ:	ચરા+મ:—૧ લા નિયમથી;
ચર+સિ	ચર+થ:	ચર+થ
ચર+તિ	ચર+ત:	ચર+અન્તિ—ખીઝ નિયમથી

માટે ચરનાં વર્તમાન કાળનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થયાં:—

ચરામિ	ચરાવ:	ચરામ:
ચરસિ	ચરથ:	ચરથ
ચરતિ	ચરત:	ચરન્તિ.

ઉપર પ્રમાણે વસ્ રહેવું; નાં રૂપો વિદ્યાર્થીએ તૈયાર કરવાં.
ત્યજનાં ઉપર પ્રમાણે કરતાં નીચે પ્રમાણે રૂપાખ્યાનો થશે.

ત્યજામિ	ત્યજાવ:	ત્યજામ:
ત્યજસિ	ત્યજથ:	ત્યજથ
ત્યજતિ	ત્યજત:	ત્યજન્તિ.

હું તજું છું; અમે એ તજીએ છીએ; અમે (અહુ) તજીએ છીએ,
તું તજે છે; તમે એ તજો છો, તમે (અહુ) તજો છો;
તે તજે છે; તેઓ એ તજે છે; તેઓ (અહુ) તજે છે.

આ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીએ વદ્ બોલવું; રક્ષ રક્ષણ કરવું;
ચત્=પડવું; વગેરેનાં વર્તમાન કાળના રૂપો તૈયાર કરવાં.

હવે જરાક વધારે ઉંડા ઉતરીશું: કુચ ગણવું; નાં રૂપો તૈયાર કરીએ.

બુધ્ પહેલા ગણનો છે માટે જ [ગણની નિશાની] લગાડવો.
 નિયમ ૩ ને—પહેલા ગણની જ નિશાની લગાડતાં પહેલાં ધાતુ
 સ્વરાન્ત હોય તો સ્વરનો અને ધાતુ વ્યંજનાન્ત હોય તો વ્યં-
 જનના પહેલાના દ્વિસ્વ સ્વરનો ગુણ કરવો.

इ अथवा ई नो गुण, ए थाय છે.
 उ अथवा ऊ नो गुण, ओ थाय છે.
 क अथवा ऋ नो गुण अर थाय છે.
 ल नो गुण अल् थाय છે.

અપલા:—

नी + अ होय तो ने + अ थाय.
 मू + अ होय तो मो + अ थात.
 स्मृ + अ होय तो स्मर् + अ थाय.
 ल + अ होय तो अल् + अ थाय છે.

હવે બુધ્ ધાતુ વ્યંજનની છે: હવે બુધ્ + જ આ ૩૫માં જ
 ની પહેલાના વ્યંજન (ધ) પહેલાં ડ છે, તે સ્વર છે તે વળી
 દ્વિસ્વ સ્વર છે. માટે જ લગાડતાં પહેલાં આજનો ગુણ કરવો, એ-
 દલે ડ નો ઓ થયો. માટે બુધ્+જ ને બદલે બોધ્+જ થયું. પછી
 પ્રત્યયો લગાડવા.

बोध+मि

बोध+सि

बोध+ति

बोध+वः

बोध+यः

बोध+तः

बोध+मः

बोध+थ

बोध+अन्ति

હવે ૧ લો અને ૨ નો નિયમ ધ્યાનમાં લેતાં.

બોધા+મિ	બોધા+વઃ	બોધા+મઃ
બોધ+સિ	બોધ+થઃ	બોધ+થ
બોધ+તિ	બોધ+તિ	બોધ+અન્તિ થયું. એટલે કે

બુધ્ના વર્તમાન કાળના રૂપો નીચે પ્રમાણે થયાં.

બોધામિ	બોધાવઃ	બોધામઃ
બોધસિ	બોધથઃ	બોધથ
બોધતિ	બોધતઃ	બોધન્તિ.

એ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીએ રુદ્=ઉગવું નાં રૂપાખ્યાનો જાતે તૈ-
માર કરીને નીચે આપેલાં સાથે મેળવી જોવાં.

રોદામિ	રોદાવઃ	રોદામઃ
રોદસિ	રોદથઃ	રોદથ
રોદતિ	રોદતઃ	રોદન્તિ.

પ્રુકાસો રુદ્ + અ; હવે અ પહેલાં હ તેની પહેલાં ડ છે. (રુદ-
ર + ડ + હ) ડ હસ્ત છે. માટે ડ નો ગુણ બો થાય છે માટે
રોદ્ + અ.

તા. ૩. ૩ નો નિયમ ધણેજ અગત્યનો છે, તે વિદ્યાર્થી-
એ ખુબ મનમાં ઠસાવવો, તેમાં નીચલી આખનો આવી જાય છે,
અ (પહેલા ગણુની નિશાની) લગાડનાં પહેલાં.

(૧) નો ધાતુ સ્વરાન્ત હોય તો ધાતુના છેવટના સ્વર (અ-
ન્ય સ્વર) નો ગુણ કરવો, અમ્ય સ્વર એટલે અન્તે-

છેડે-આવેલો સ્વર; જેમકે ની ધાતુમાં **ઈ**, અન્ય સ્વર કહેવાય. **ઋ** ધાતુમાં **ઋ**, અન્ય સ્વર કહેવાય.

(૨) જે ધાતુ વ્યંજનાન્ત હોય તો જેવું કે અન્ય અક્ષરની પહેલાંનો અક્ષર (ઉપાન્ત્ય અક્ષર) સ્વર છે કે નહિ. અને જે તે સ્વર હોય તો તે હ્રસ્વ (દીર્ઘ નહિ) સ્વર છે કે નહિ, જે તે હ્રસ્વ સ્વર હોય તો તેનો ગુણ કરવો, ઉપાન્ત્યાક્ષર એટલે અન્ત્ય અક્ષર—અન્તે અથવા છેડે આવેલો અક્ષર—ની પાસેનો [આગલો] અક્ષર જેમકે **કુઘ્**; તેમાં **ઘ્** એ અન્ત્યાક્ષર છે. **ઘ્** ની પહેલાંનો અક્ષર **ક** છે; માટે **ક** ઉપાન્ત્યાક્ષર થયો. આ ઉપાન્ત્યાક્ષર હ્રસ્વ સ્વર હોય તો તેનો ગુણ કરવો. અહિં યાદ રાખવાનું કે વ્યંજનાન્ત ધાતુમાં જે ઉપાન્ત્ય અક્ષર હ્રસ્વ સ્વર હોય તોજ તેનો ગુણ થાય; જે ઉપાન્ત્ય અક્ષર દીર્ઘ સ્વર હોય તો તેનો ગુણ થાય નહિ.

(૩) **હ** અથવા **ઈ** નો ગુણ **ઘ** થાય.

ઙ અથવા **ઙ** નો ગુણ **ઞ** થાય.

ઋ અથવા **ઋ** નો ગુણ **ઌ** થાય.

ૠ નો ગુણ **ડ** થાય.

અત્યાર સુધી આપણે પહેલા ગણના વ્યંજનાન્ત ધાતુનાં રૂપો ક્રમ કરવાં તે વિચાર્યું. હવે આપણે પહેલા ગણના સ્વરાન્ત ધાતુના વર્તમાન કાળના રૂપો સાધવા પ્રયત્ન કરશું. દાખલા તરીકે નીચે જણાવેલો દોરવું; પહેલા ગણની નિશાની **અ** છે. એટલે ની નામ.

હવે ત્રીજા નિયમથી, અ લગાડતાં પહેલાં અન્ય સ્વર નો ગુણ કર-
વો જોઈએ. હ નો ગુણ ઇ થાય. માટે ને+અ થયો. હવે

નિયમ ૪ થો:—સંસ્કૃત ભાષામાં સ્વર એક બીજાની પડખે
જાયેજ આવે છે. જુજ અપવાદો બાકી કરીએ તો એમ સામાન્ય
રીતે કહી શકાય કે જે સ્વર એક બીજાની સાથે રહી શકે નહિ,
તે જે સ્વર મળી જવા જોઈએ. આ જે સ્વરના મળી જવાને અ-
થવા મિશ્રણને સંધિ કહે છે. સ્વર સંધિના નિયમો નીચે પ્રમાણે છે.
(અ) જો ઇ ની પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો ઇ નો અઃ થાય છે,
(ઐ) જો ઈ ના પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો ઈનો ઐઃ થાય છે.
(ઉ) જો ઊની પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો ઊનો ઊઃ થાય છે.
(ઋ) જો ઋની પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો ઋનો ઋઃ થાય છે.

દાખલા તરીકે

ને+અ=નય્+અ;

મો+અ=મવ્+અ

ફે+અ=ફય્+અ

અઘૌ+ઠ=અઘઃ વ્+ઠ

ગે+અ=ગાઘ્+અ

ઘ્યૈ+અ=ઘ્યાય્+અ વગેરે.

ઉપલા નિયમથી ને+અ નો નય્+અ થયો. હવે વર્તમાનકાળના
પ્રત્યયો લગાડવા અને પહેલા અને બીજા નિયમો રૂપાખ્યાન કરતાં
લાગુ પાડવા, એટલે નીચે પ્રમાણે રૂપાખ્યાન થયાં.

નયામિ

નયસિ

નયતિ

નયાવ:

નયથ:

નયત:

નયામ:

નયથ

નયન્તિ.

એજ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીએ ક્ષિ=ક્ષય પામવો; જીર્ણ થવું નાં
રૂપાખ્યાન કરવાં ક્ષિ+અ; હ નો ગુણ થતાં ક્ષે+અ- ઇ નો અર્થ
થતાં ક્ષય+અ.

ક્ષયામિ

ક્ષયાવઃ

ક્ષયામઃ

ક્ષયસિ

ક્ષયથઃ

ક્ષયથ

ક્ષયતિ

ક્ષયતઃ

ક્ષયન્તિ

એજ પ્રમાણે જિ=જીતવું નાં રૂપાખ્યાનો વિદ્યાર્થીએ જાતે
તૈયાર કરવાં.

હવે એક જઠારાત ધાતુ લઘ્યે મૂ=યવું. તેના રૂપો નીચે
પ્રમાણે કરતાં મૂ+અ; પછી મો+અ નિયમ ત્રીજા પ્રમાણે; પછી
અવ્+અ નિયમ ૪ પ્રમાણે; પછી.

મવામિ

મવાવઃ

મવામઃ—નિયમ પહેલા અને

મવસિ

મવથઃ

મવથ

બીજા પ્રમાણે.

મવતિ

મવતઃ

મવન્તિ

એજ પ્રમાણે તૃ ના રૂપાખ્યાનઃ—સ્મૃ—યાદ રાખવું—નાં—

સ્તરામિ

સ્તરાવઃ

સ્તરામઃ

સ્મરામિ

સ્મરાવઃ

સ્મરામઃ

સ્તરસિ

સ્તરથઃ

સ્તરથ

સ્મરસિ

સ્મરથઃ

સ્મરથ

સ્તરતિ

સ્તરતઃ

સ્તરાન્તઃ

સ્મરતિ

સ્મરથઃ

સ્મરન્તિ

હે બોધાવવું નાં નીચે પ્રમાણે:--

હયામિ

હયાવઃ

હયામઃ

હયસિ

હયથઃ

હયથ

હયતિ

હયતઃ

હયાન્તિ.

અહિં જે નિયમો બતાવ્યા છે તે નિયમો ધ્યાનમાં રાખીને ક્રમસર પાઠીમાં વિદ્યાર્થીએ રૂપો તૈયાર કરવાં, તેમ કરવાથી આ નિયમો મનમાં ઠસી જશે.

ત્યારે આપણે પહેલા ગણના ધાતુનાં રૂપ કરતાં શું ધ્યાનમાં રાખવાનું ?

૧ ગણની નિશાની લગાડવી.

૨ ગણની નિશાની લગાડતા પહેલાં અન્ય સ્વરનો અથવા ઉપાન્ય હસ્વ સ્વરનો ગુણ કરવો.

૩ જે સ્વર પડખે આવે નહિ, માટે સ્વર સંધિનો નિયમ લાગુ પડવો.

૪ પછી પ્રત્યયો લગાડવા; અને ૧ લો તથા ૨ જે નિયમ ધ્યાનમાં રાખવો.

પહેલા ગણના ધાતુનો અભ્યાસ હવે પુરો થવા આવ્યો; પણ હજી થોડુંક બાકી છે, મનુષ્યના સુધારાના ઇતિહાસમાં હમેશાં ભાષા પહેલાં જન્મ પામે છે, અને પછી ભાષામાં વ્યુત્પત્તિ મેળવવા સારૂ વ્યાકરણ રચાય છે, ભાષા અથવા બોલી માણસોના વ્યવહાર ઉપર આધાર રાખે છે. આ વ્યાકરણના જેટલી ચોકસાઈ હોતી નથી, માટે હમેશાં દરેક ભાષામાં કેટલુંક એવું હોય છે કે જે વ્યાકરણને પત કરે નહિ, આવી વસ્તુઓને વ્યાકરણના કર્તાઓ દૂરથી નમસ્કાર કરે છે અને તેમને નિયમમાં લાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં તે જેમ હોય તેમને તેમ તેને સ્વીકારે છે, આને ઈંગ્રેજીમાં

Irregularities કહે છે, આવી અનિયમિતતાઓ સંસ્કૃત ભાષા-માં પણ છે, પહેલા ગણના ધણા ખરા ધાતુઓ તે આપણે ઉપર આપેલા ચાર પાંચ નિયમોને માન આપી રહ્યા છે, પણ કેટલાકના રૂપો તે નિયમો માત્રથી સધાય તેમ નથી. તેઓનો હવે આપણે વિચાર કરીશું, આરંભમાં તે ગમ્ જવું. ગમ્ ને ગણની નિશાની લગાડતાં પહેલાં એકદમ ગમ્ નો ગચ્છ કરી નાંખવો ને ગણ નિશાની ગમ્ ને ન લગાડતાં ગચ્છ ને લગાડવી, આને આદેશ (આદેશ) કહે છે માટે ગમ્ના રૂપોના નીચે પ્રમાણે:—
ગમ્: ગચ્છ+અ.

ગચ્છામિ

ગચ્છાવ:

ગચ્છામ:

ગચ્છસિ

ગચ્છથ:

ગચ્છથ

ગચ્છતિ

ગચ્છત:

ગચ્છન્તિ.

તે પ્રમાણે પા નો આદેશ વિષ્ થાય છે પા એટલે પીવું તેનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે.

પિવામિ

પિવાવ:

પિવામ:

પિવસિ

પિવથ:

પિવથ

પિવતિ

પિવત:

પિવન્તિ.

તેજ પ્રમાણે સ્થા ઉભા રહેવું તેનો આદેશ તિષ્ઠ છે. તેનાં રૂપો.

તિષ્ઠામિ

તિષ્ઠાવ:

તિષ્ઠામ:

તિષ્ઠસિ

તિષ્ઠથ:

તિષ્ઠથ

તિષ્ઠતિ

તિષ્ઠત:

તિષ્ઠન્તિ.

તેજ પ્રમાણે 'દશ્ જોવું' નો આદેશ પદ્ય થાય છે. દશ્ નાં રૂપો.

પદ્યામિ

પદ્યાવઃ

પદ્યામઃ

પદ્યસિ

પદ્યથઃ

પદ્યથ

પદ્યતિ

પદ્યતઃ

પદ્યન્તિ.

આ આદેશો શિક્ષિકામાં આપેલા છે. તે કૌંસમાં લખેલા હોય છે, જુઓ પાતું સાતમું ગમ્ (ગચ્છ); પા (પિવ); સ્વા (તિષ્ઠ) વગેરે.

આ પ્રમાણે પ્રથમ ગણુનો વિચાર સમાપ્ત થાય છે. આ રીતેથી વિદ્યાર્થી પરિચિત થાય તેટલા સારૂ નીચેના વાક્યો આપેલાં છે, તે સંસ્કૃત મંદિરાન્તઃ પ્રવેશિકામાંથી લીધેલાં છે, નીચેનાં વાક્યોનો ગુજરાતી તરજુમો કરો.

વદામિ

સરસિ

ગચ્છતિ

નયાવઃ

રક્ષસિ

વસસિ

નયતિ

સરામઃ

પતતિ

સરામિ

બોધામિ

વસતઃ

બોધસિ

મવતિ

બોધથઃ

નીચેના વાક્યોને સંસ્કૃતમાં ગોઠવો.

(તું) ખોલે છે

(હું) રહું છું.

તમે મળો છો,

(તે) ખોલે છે

(તું) પડે છે

હું રક્ષણ કરું છું

(તું) જાય છે

(અમે બે) પડીએ છીએ

(હું) જાઉં છું

(તેઓ બે) જાય છે

(તે) રહે છે

(તમે બે) ચાલો છો

દ્વિતીયગણુ વિચાર.

હવે આપણે બીજા ગણના ધાતુઓ સંબંધે વિચાર કરશું. બીજા ગણના ધાતુઓનાં રૂપો ઘણાં રહીન છે, તેટલા સાર હમણુંક તેનો વિસ્તારથી વિચાર મુકતવી રાખીશું, માત્ર ઘણાજ વપરાશમાં આવતા બે ધાતુઓનાં રૂપો આપણે શીખીશું મસ્ હોવું અને જઢ્-ખાવું:

આપણે આગળ શીખી ગયા કે પહેલા ગણની માફક, બીજા ગણને નિશાની નથી એટલે કે ધાતુને વર્તમાન કાળના પ્રત્યયો (મિ, વસ્, મસ્ વગેરે) લાગલાજ લગાડવાના હોય છે. એટલે જઢ્ ના રૂપો નીચે પ્રમાણે:—

જઢ્+મિ,

જઢ્+વ:

જઢ્+મ:

જઢ્+તિ,

જઢ્+ય:

જઢ્+જ

જઢ્+તિ,

જઢ્+ત:

જઢ્+અન્તિ.

નિયમ:—અનુનાસિક અથવા અંત:સ્થ શિવાય બીજા કોઈ વ્યંજન પછી અધોષ વ્યંજન આવે તો તે વ્યંજન જે વર્ગનો હોય તેનો પહેલો અક્ષર મુકવો. દાખલા તરીકે જઢ્+તિ; હ એ વ્યંજન છે તે અનુનાસિક [ડ્, ઝ્, જ્, ન્, મ્,] નથી તેમ અંત:સ્થ (ય, ર્, લ્, વ્) પણ નથી. તેની પછી સ્ (સ્+હ) આવેલો છે; તે અધોષ વ્યંજન છે, માટે હ જે વર્ગનો વ્યંજન છે તેનો પહેલો અક્ષર હ ને બદલે મુકવો. હ 'ત વર્ગ' નો વ્યંજન છે ને 'ત વર્ગના' વ્યંજનનો પહેલો અક્ષર ત છે.

આટે હ ને બદલે ત મુકવો. એટલે અઢ્ + સિ ને બદલે અત્+સિ થયું, તેજ પ્રમાણે અઢ્+તિ માં તિ નો ત્ અધોષ વ્યંજન છે. આટે હ નો ત્ થયો, એટલે અઢ્+તિ નું અત્+તિ થયું; તે પ્રમાણે અઢ્+થ નું અત્+થ; અઢ્+ત્તઃ નું અત્+ત્તઃ થયું; ને અઢ્+થ નું અત્+થ થયું માટે રૂપો નીચે પ્રમાણે થયા.

અષ્ટિઃ   અઢ્ઃ   અઘઃ   અસિઃ   અત્તઃ   અઢન્તિ.
અરિસઃ   અરથઃ   અરથઃ.

હવે અસ્ રૂપું; તેનાં રૂપો:—

અસ્+મિ	અસ્+વઃ	અસ્+મઃ
અસ્+સિ	અસ્+થઃ	અસ્+થ
અસ્+તિ	અસ્+ત્તઃ	અસ્+અન્તિ

દ્વિવચન અને બહુવચનમાં અસ્તો અ ઉડી જાય છે, અને ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં અસ્નો સ્ ઉડી જાય છે માટે.

અસ્મિ	સ્વઃ	સ્મઃ
અસિ	સ્થઃ	સ્થ
અસ્તિ	સ્તઃ	સ્તન્તિ

હું હું: અમે બે બીએ; અમે (બહુ) બીએ.

તું છે: તમે બે છો; તમે [બહુ] છો.

તે છે; તેઓ બે છે; તેઓ (બહુ) છે

હવે બે સહેલા ધાતુ લઈએ. સ્ના સ્નાન કરવું, નહાવું, ને

જાન=જાવું.

સ્નામિ	સ્નાવઃ	સ્નામઃ	યામિ	યાવઃ	યામઃ
સ્નાવિ	સ્નાથઃ	સ્નાથ	યાવિ	યાથઃ	યાથ
સ્નાતિ	સ્નાતઃ	સ્ના+અન્તિ	યાતિ	યાતઃ	યા+આન્તિ.

નિયમઃ—જ્યારે અ, ઇ, ઊ, ઋ (હ્રસ્વ અથવા દીર્ઘ) ને
 ક્ષ પછી કોઈ સંવર્ણ સ્વર આવે તો તે બેને બદલે દીર્ઘ સ્વર
 વાપરવો જેમકે અ+આ=આ; આ+આ=આ; ઇ+ઈ=ઈ; ઈ+ઈ=ઈ એ
 પ્રમાણે સ્ના+અન્તિ; આ+અ ને બદલે આ કરવો, કારણ કે બન્ને
 સંવર્ણ સ્વર છે, માટે સ્ના+અન્તિ=સ્નાન્તિ; એ પ્રમાણે યા+અન્તિ=
 યાન્તિ માટે રૂપો નીચે પ્રમાણે થયાં:—

સ્નામિ	સ્નાવઃ	સ્નામઃ	યામિ	યાવઃ	યામઃ
સ્નાતિ	સ્નાથઃ	સ્નાથ	યાવિ	યાથઃ	યાથ
સ્નાતિ	સ્નાતઃ	સ્નાન્તિ	યાતિ	યાતઃ	યાન્તિ.

ઉપરો નિયમ સહેલો છે. તે છતાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે
 આપું છે:—

- (૧) જો અ કે આ ની પછી આ કે આ આવે તો બન્નેને
 બદલે આ મુકવો જેમકે અ+આ=આ; આ+આ=આ; અ+આ-
 ગત; નાગત.
- (૨) જો ઇ કે ઈ ની પછી ઇ કે ઈ આવે તો બન્નેને માટે
 ઈ મુકવી. પરિ+ઈક્ષા=પરીક્ષા;
- (૩) જો ઊ કે ઋ ની પછી ઊ કે ઋ આવે તો બન્નેને બદલે
 ઋ મુકવું. મહુ+અભિષિષ્ઠતિ=મહુભિષિષ્ઠતિ.
- (૪) જો ઋ કે ઋ ની પછી ઋ કે ઋ આવે તો બન્નેને માટે

ક મુકવું પિતૃ+ કૃણ પિતૃજ.

(૫) જો જ ની પછી જ આવે તો બન્નેને બદલે ક (દીર્ઘ
ક) મુકવું. યાદ રાખવું કે સંસ્કૃતમાં દીર્ઘ જ નથી.

વિદ્યાર્થીએ અસ્ નાં રૂપો ખાસ યાદ રાખવાં; કારણ કે તે
અણુજ વપરાશમાં આવે છે.

ત્રીન્ને ગણુ આપણે હમણાં પડતો મુકશું; પાંચમો પણ
તેમજ કરશું.

ચોથા અને છઠ્ઠા ગણુનો વિચાર,

હવે આપણે ચોથા અને છઠ્ઠા ગણુ વિષે વિચાર કરશું, ચો-
થો ગણુ અને છઠ્ઠો ગણુ એક બીજાને મળતા આવે છે. માટે આ-
પણે તેમને અદિ+આં સાથે મુક્યા છે. ચોથા ગણુની નિશાની ચ છે
ને છઠ્ઠા ગણુની નિશાની જ છે આ નિશાનીઓ લગાડ્યા પછી
વર્તમાન કાળના પ્રત્યયો લગાડવા. આ ગણુના ધાતુઓના રૂપ તૈ-
યાર થશે. દાખલા તરીકે:—ક્રુમ્ ક્ષોભ પામવો; ક્રુમ્ ચોથા ગણુને
છે. માટે ક્રુમ્+ચ.

ક્રુમ્યામિ

ક્રુમ્યાવઃ

ક્રુમ્યામઃ

ક્રુમ્યસિ

ક્રુમ્યથઃ

ક્રુમ્યથ

ક્રુમ્યતિ

ક્રુમ્યતઃ

ક્રુમ્યન્તિ

પહેલા ગણુના પાઠમાં આપેલા નિયમ ૧ અને ૨ અદિ+પણુ
લાગુ પડે છે. આ નિયમો એક સરખા સર્વે ગણુમાં લાગુ પડે

છે. તે નિયમોને આધારે ક્રુમ્વ+મિ નો ક્રુમ્યામિ થયો તેજ પ્રમાણે
ક્રુમ્યાવઃ અને ક્રુમ્યામઃ માં થયું; ક્રુમ્વ+અન્તિ માં અ ઉડી ગયો.
તે નિયમ ૨ ને આધારે.

નશ્=નાશ થયો, મરી જવું; તેનાં:-

નશ્યમિ

નશ્યાવઃ

નશ્યામઃ

નશ્યસિ

નશ્યથઃ

નશ્યથ

નશ્યતિ

નશ્યતઃ

નશ્યન્તિ.

આ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીએ નશ્, ક્રુપ્, ક્રુમ્, ક્રુધ્, નૃત્ય વગેરે
શિક્ષિકામાં ચોથા ગણના આપેલા ધાતુઓનાં રૂપો જાને તૈયાર કરવાં.
હવે આપણે ચોથા ગણની અનિયમિતતાઓ વિષે વિચાર
કરશું.

૧ શમ્: શાન્ત થવું, શમ્: થાકવું. શમ્ ક્ષમા કરવી, મદ્ આનંદ
પામવો અને ક્રમ્ કલાન્તિ પામવી એટલા ધાતુઓના રૂપ
કરતી વખતે તેમના ઉપાલ જ નો જા કરવો, એટલે કે શમ્
ને બદલે શામ્ કરવું; શમ્ ને બદલે શામ્ કરવું વગેરે માટે.

શામ્યામિ શામ્યાવઃ શામ્યામઃ

શામ્યસિ શામ્યથઃ શામ્યથ

શામ્યતિ શામ્યતઃ શામ્યન્તિ

શામ્યામિ શામ્યાવઃ શામ્યામઃ

શામ્યસિ શામ્યથઃ શામ્યથ

શામ્યતિ શામ્યતઃ શામ્યન્તિ

શામ્યામિ શામ્યાવઃ શામ્યામઃ

શામ્યસિ શામ્યથઃ શામ્યથ

શામ્યતિ શામ્યતઃ શામ્યન્તિ

માચામિ માચાવઃ માચામઃ

માચસિ માચથઃ માચથ

માચતિ માચતઃ માચન્તિ

એ પ્રમાણે ક્રમ્ નાં રૂપો તૈયાર કરવાં,

૨ ક્રમ લખવું તે ધાતુ પહેલા અને ચોથા ગણનો છે, ત્યારે તે ચોથા ગણનો હોય ત્યારે તેના ઉપાન્ત્ય જ નો વિકલ્પે જા કરવો; એટલે તેના રૂપ નીચે પ્રમાણે થયું :-

પહેલા ગણુ પ્રમાણે. ચોથા ગણુ પ્રમાણે બન્ને રૂપો થવાના

અમામિ	અમાવઃ	અમામઃ	અમ્યામિ	અમ્યાવઃ	અમ્યામઃ	અથવા
અમસિ	અમથઃ	અમથ	અમ્યસિ	અમ્યથઃ	અમ્યથ	
અમતિ	અમતઃ	અમન્તિ	અમ્યતિ	અમ્યતઃ	અમ્યન્તિ	

આમ્યામિ આમ્યાવઃ આમ્યામઃ

આમ્યસિ આમ્યથઃ આમ્યથ

આમ્યતિ આમ્યતઃ આમ્યન્તિ.

૩ બીજી અનિયમિતતાઓ આગળ આપવામાં આવશે.

હવે છઠ્ઠા ગણનો વિચાર કર્યું. છઠ્ઠા ગણની નિશાની જ છે ધાતુને જ લગાડી લાગના પ્રત્યયો લગાડવા, બીજો કંઈ કેરફાર તેમાં કરવો પડતો નથી જેમકે -

દિશ્વ બતાવવું; સૃજ્ બતાવવું.

દિશામિ	દિશાવઃ	દિશામઃ	સૃજામિ	સૃજાવઃ	સૃજામઃ
દિશસિ	દિશથઃ	દિશથ	સૃજસિ	સૃજથઃ	સૃજથ
દિશતિ	દિશતઃ	દિશન્તિ	સૃજતિ	સૃજતઃ	સૃજન્તિ

જેમ, ચોથા ગણમાં તેમ અહિં પણ નિયમ ૧, ૩ લાગુ

પડે છે,

એ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ વિશ્વ દાખલ થવું, સૃજ્ અડકવું; શિશ્વ લખવું; વિગેરે ધાતુઓનાં રૂપ તૈયાર કરવા.

છટ્ટા ગણની અનિયમિતતાઓ:—

જેમ પહેલા ગણમાં ગમ્ નો ગચ્ઝ્ આદેશ થતો તે રૂપાખ્યાન થાય છે તેમ છટ્ટા ગણમાં પણ કેટલાક ધાતુઓ છે કે જેને આદેશ હોય છે.

હષ્ ધ્રમ્ણા રાખવી; તેનો હચ્ઝ્ આદેશ થાય છે.

પ્રચ્ઝ્ પુછવું; તેનો પૃચ્ઝ્ આદેશ થાય છે.

મુષ્ ઠોડી દેવું; તેનો મુઝ્ચ્ આદેશ થાય છે.

સિચ્ રેડવું; તેનું સિચ્ થાય છે તેમના રૂપો નીચે પ્રમાણે:—

હચ્ઝામિ	હચ્ઝાવ:	હચ્ઝામ:	પૃચ્ઝામિ	પૃચ્ઝાવ:	પૃચ્ઝામ:
હચ્ઝસિ	હચ્ઝથ:	હચ્ઝથ	પૃચ્ઝમિ	પૃચ્ઝથ:	પૃચ્ઝથ
હચ્ઝતિ	હચ્ઝત:	હચ્ઝન્તિ	પૃચ્ઝતિ	પૃચ્ઝત:	પૃચ્ઝન્તિ

મુંચામિ

મુંચાવ:

મુંચામ:

મુંચસિ

મુંચત:

મુંચથ

મુંચતિ

મુંચત:

મુંચન્તિ

તા. ક, છાપવાની સગવડ વારંવાર અહિં જ (મુઝ્ચ)ને બદલે અનુસ્વાર (મુંચ) વાપર્યો છે.

બાકીની અનિયમિતતાઓ આગળ આપવામાં આવશે. નીચેના વાક્યોનું ગુજરાતી કરો:—

વદામ:	મવથ	સ્મ:	સન્તિ
ગચ્ઝન્તિ	વસન્તિ	સ્થ	જોવથ
બોવથ	મદન્તિ	દહામ:	નમન્તિ
પુઝામ:	મુઝામ:	સૃજથ	મુંચામ:
નશ્યન્તિ	લુપ્થ્યન્તિ	હચ્ઝન્તિ	વિશન્તિ
નૃવથ	સ્પૃશામ:	પૃચ્ઝથ	

નીચલા વાક્યાનું સંસ્કૃત કરો :—

તમે બોલો છો (વહ)	તું ખાય છે.
અમે જમ્યો છીએ	તેઓ ખાતે છે (વહ ચોથો ગણ)
તે જાણે છે	અમે મરી જમ્યો છીએ.
તમે દોરો છો	તેઓ નાચે છે (નૃત્ય ચોથો ગણ)
અમે રહ્યો છીએ	અમે વાદ રાખીએ છીએ (સ્થ)

તમે ગુસ્સે થાઓ છો

અમે બે નાચીએ છીએ

તેઓ બે શાન્ત થાય છે.

તે સુકાય છે.

તમે થાકો છો.

અમે બે પુછીએ છીએ.

ચોથા અને છઠ્ઠા ગણમાં ગુણ થતો નથી, પહેલા ગણમાં ગુણ થાય છે.

દશમા ગણનો વિચાર.

હવે આપણે દશમા ગણનો વિચાર કરીશું. દશમા ગણની નિશાની અષ્ટ છે. હવે જેમ સામાન્ય રીતે પહેલા ગણમાં ધાતુના અન્ય સ્વર અને ઉપાન્ય હસ્ત રાસનો ગુણ થાય છે તેમ દશમા

ગણમાં વૃદ્ધિ થાય છે, આ વૃદ્ધિનો નિયમ નીચે આપવામાં આવ્યો છે.
 નિયમ:—(૧) દશમા ગણની નિશાની અથવા આગળ ધાતુના અન્ય
 સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૨) દશમા ગણની નિશાની અથવા આગળ જો ધાતુ વ્યંજ-
 નાન્ત હોય અને તેનો ઉપાત્ય સ્વર અ હોય તો તેની
 વૃદ્ધિ થાય છે.

(૩) દશમા ગણની નિશાની અથવા આગળ જો ધાતુ વ્યં-
 જનાન્ત હોય ને તેના ઉપાત્ય અક્ષર અ શિવાય
 કાંઈ નહિવત્ સ્વર હોય તો તે ઉપાત્ય સ્વરનો
 ગુણ થાય છે.

(૪) અની વૃદ્ધિ આ થાય છે, હ અથવા ઈ ॥ વૃદ્ધિ એ
 થાય છે; ઇ અથવા ઊની વૃદ્ધિ ઐ થાય છે; ઋ અથવા
 ઋની વૃદ્ધિ ઌ થાય છે; અને લની વૃદ્ધિ લઌ
 થાય છે (યાદ રાખો કે હ અથવા ઈ ॥ ગુણ ય
 થાય છે; ઊ અથવા ઋનો ગુણ ઋ થાય છે; ઋ
 અથવા ઋનો ગુણ ઌ થાય છે અને લનો ગુણ
 લઌ થાય છે.)

હવે ચાલો આપણે છ ધારણ કરવું ના રૂપાખ્યાન કરીએ.
 જ દશમા ગણનો છે માટે અથવા સગાડવો છ+અથ હવે છ ॥ અંત્ય
 અક્ષર ઋ છે; તે સ્વર છે; માટે તેની વૃદ્ધિ કરવી. ઋની વૃદ્ધિ ઌ
 થાય છે. માટે ધાર્+અથ થયું.

હવે તેને વર્તમાનકાળના પ્રત્યય લગારતાં નીચે પ્રમાણે થાયછે.

ધારયામિ	ધારયાઃ	ધારયામઃ
ધારયસિ	ધારયથઃ	ધારયથ
ધારયતિ	ધારયતઃ	ધારયન્તિ

પરેલા ગણમાં આવેલો નિયમ ૧ અને ૨, અહિં લાગુ પડ્યો છે.

તે પ્રમાણે લો દૃ કાડવું. દૃ+અય; હવે ક્ર એ સ્વર છે. માટે તેની વૃદ્ધિ કરવી. (નિયમ, ખંડ ૧ ; ક્રની યાદ અર્થાય (નિયમ, ખંડ ૪) માટે દાર્+અય; પછી પ્રત્યયો લગાડતાં.

દારયામિ	દારયાઃ	દારયામઃ
દારયસિ	દારયથઃ	દારયથ
દારયતિ	દારયતઃ	દારયન્તિ

તે પ્રમાણે ચિઃ બેગું કરવું; ચિ+અય; ખંડ ૧ લા પ્રમાણે ફની વૃદ્ધિ કરવી; ખંડ ૪ થા પ્રમાણે ફની વૃદ્ધિ પે થાય; માટે ચૈ+અય થયું.

સંસ્કૃતમાં એ સ્વર સાથે આવે નહિ. પે+અની સંધિ આવ્ થાય (જુઓ નિયમ ૪ થો ગણ ૧ લો) માટે ચૈ+અય=ચાય્+અય=ચાયય; માટે તેના રૂપ.

ચાયયામિ	ચાયયાઃ	ચાયયામઃ
ચાયયસિ	ચાયયથઃ	ચાયયથ
ચાયયતિ	ચાયયતઃ	ચાયયન્તિ

આ પ્રમાણે ઉપલા નિયમનો ખંડ ૧ (સ્વરની વૃદ્ધિ સંબંધનો) વિદ્યાર્થીને અરાબર સમજાયો હશે.

હવે સ્વરાન્ત ધાતુ પડતા મુદ્દી આપણે વ્યંજનાન્ત ધાતુ (કે જેનો ઉપાન્ત્ય અક્ષર જ હોય) લઈએ. જેમકે ક્ષલ્+ધૌવું; નટ્+નાયવું; આ ધાતુઓમાં ઉપાન્ત્ય અક્ષર જ છે. હવે ક્ષલ્+અય; નિયમ ખંડ ૨ ના પ્રમાણે અય આગળ વ્યંજનાન્ત ધાતુના ઉપાન્ત્ય જની વૃદ્ધિ થાય છે. જની વૃદ્ધિ નિયમ ખંડ ૪ પ્રમાણે આ થાય માટે ક્ષલ્+અય ને બદલે ક્ષાલ્+અય થયું; તેજ પ્રમાણે લો નટ્+અય; ઉપાન્ત્ય જની વૃદ્ધિ કરો; જની વૃદ્ધિ આ; માટે નટ્+અય=નાટ્+અય: થયું હવે રૂપાળ્યાન કરીએ.

ક્ષાલયામિ	ક્ષાલયાવ:	ક્ષાલયામ:	નાટયામિ	નાટયાવ:	નાટયામ:
ક્ષાલયસિ	ક્ષાલયય:	ક્ષાલયથ	નાટયસિ	નાટયય:	નાટયથ
ક્ષાલયતિ	ક્ષાલયત:	ક્ષાલયન્તિ	નાટયતિ	નાટયત:	નાટયન્તિ

એજ ગમાણે ત્રહ્ મારવું; ના રૂપો વિદ્યાર્થીએ તૈયાર કરવાં.

જ્યારે ધાતુ વ્યંજનાન્ત હોય ને તેનો ઉપાન્ત્ય અક્ષર જ ન હોય પણ ક્રાઘ હ્રસ્વ (દીર્ઘ નહિ) સ્વર હોય તો તેનો અય લગાડતાં પહેલાં ગુણ કરવો; જેમકે ચુર્ ચોરવું ચુર્+અય; હવે અહિં ઉપાન્ત્ય અક્ષર ક સ્વર છે; તે હ્રસ્વ સ્વર છે માટે તેનો ગુણ કરવો. ઉતો ગુણ ઓ થાય છે. માટે ચુર્+અયને બદલે ચોર્+અય થયું; તેજ પ્રમાણે ઘુષ્ જાહેર કરવું; ઘુષ્+અય; ઉપાન્ત્ય ઉતો ઓ થયો; ઘોષ્+અય; તેનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે—

ચોરયામિ ચોરયાવઃ ચોરયામઃ
 ચોરયસિ ચોરયથઃ ચોરયથ
 ચોરયતિ ચોરયતઃ ચોરયન્તિ

ઘોષયામિ ઘોષયાવઃ ઘોષયામઃ
 ઘોષયસિ ઘોષયથઃ ઘોષયથ
 ઘોષયતિ ઘોષયતઃ ઘોષયન્તિ

તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થીએ મુદ્ધ તોલવું ના રૂપાખ્યાન કરવાં.

વૃદ્ધિ કયાં કરવી તેને વિષે જે નિયમ શરૂઆતમાં આપ્યો છે તેના ત્રણ ખંડ હવે સમજાયા હશે. હવે ચાલો લઘુએ ધાતુ રંજ ખુશી કરવું; રંજ+અયઃ હવે સવાલ એ છે કે અહિં ખંડ ૨ ના પ્રમાણે અતી વૃદ્ધિ થશે કે નહિ. ખંડ ૨ ના માં આપ્યું છે કે જે વ્યંજનાન્ત ધાતુનો ઉપાન્ત્ય અક્ષર, જ હોય તો અતી વૃદ્ધિ કરવી. રંજમાં ઉપાન્ત્ય અક્ષર કયો? રંજ=ર+મ્+જ્; ઉપાન્ત્ય અક્ષર એટલે છેલા અક્ષરની આગળનો અક્ષર; જ્ (છેલો અક્ષર)ની આગળનો અક્ષર મ્ છે (જ નથી); માટે રંજમાં જ ની વૃદ્ધિ થાય નહિ.

માટે રંજ+અય;

રંજયામિ

રંજયાવઃ

રંજયામઃ

રંજયસિ

રંજયથઃ

રંજયથ

રંજયતિ

રંજયતઃ

રંજયન્તિ

હવે ચાલો ચિન્ત વિચાર કરવો. નાં રૂપાખ્યાન કરીએ. ચિન્ત્+અય; ત્રીજા ખંડમાં આપણે કહી ગયા કે વ્યંજનાન્ત ધાતુનો ઉપાન્ત્ય અક્ષર (જ શિવાયનો) ઢાઢ હ્રસ્વ સ્વર હોય તો તેનો ગુણ કરવો વૃદ્ધિ નહિ કરવી; તો સવાલ એ છે એ ખંડ ત્રીજા પ્રમાણે ચિન્ત્માં હોનો ગુણ થશે કે નહિ: ચિન્ત્=ચ+દ્+ત્+ત્; આમાં જ-

થાય છે કે ઉપાન્ત્ય અક્ષર જ છે તે સ્વર નથી માટે ચિન્ત્વ પા દેતો.
ગુણ થાય નહિ માટે ચિન્ત્વ+અય:—

ચિન્ત્વયામિ	ચિન્ત્વયાવ:	ચિન્ત્વયામઃ
ચિન્ત્વયસિ	ચિન્ત્વયથ:	ચિન્ત્વયથ
ચિન્ત્વયતિ	ચિન્ત્વયતઃ	ચિન્ત્વયન્તિ

હવે આણે લઘ્+એ મૂષ્=શોભાવપું; મૂષ્+અય; મૂષ્ વ્યંજનાન્ત
ધાતુ છે ને તેનો ઉપાન્ત્ય અક્ષર, જ શિવાયનો સ્વર છે તે ખંઠ
ત્રીજા પ્રમાણે ઉપાન્ત્ય અક્ષર (ઙ)નો ગુણ થશે કે નહિ? ત્રીજા
ખંડમાં એમ કહ્યું છે કે જો વ્યંજનાન્ત ધાતુનો ઉપાન્ત્ય અક્ષર
(જ શિવાયનો), હ્રસ્વ (દુઃકા) સ્વર હોય તો તેનો ગુણ કરવો; મૂષ્
માં ઉપાન્ત્યાક્ષર ઙ છે; તે હ્રસ્વ સ્વર નથી પણ દીર્ઘ સ્વર છે;
માટે ઙનો ગુણ થાય નહિ માટે મૂષ્+અય.

મૂષ્વામિ	મૂષ્વાવ:	મૂષ્વામઃ
મૂષ્વસિ	મૂષ્વથ:	મૂષ્વથ
મૂષ્વતિ	મૂષ્વતઃ	મૂષ્વન્તિ

તે પ્રમાણે પીઢ્=દુઃખ દેવું તેમાં હિ (દીર્ઘ સ્વર છે તેટલા
સાથ) નો ગુણ નહિ થાય; પૂજ્=પૂજ કરવી; તેમાં પણ ઙ (દીર્ઘ
સ્વર છે) માટે ગુણ નહિ થાય; સૂઝમાં પણ ઙનો ગુણ નહિ થાય.

પીઢયામિ	પીઢયાવ:	પીઢયામઃ	પૂજયામિ	પૂજયાવ:	પૂજયામઃ
પીઢયસિ	પીઢયથ:	પીઢયથ	પૂજયસિ	પૂજયથ:	પૂજયથ
પીઢયતિ	પીઢયતઃ	પીઢયન્તિ	પૂજયતિ	પૂજયતઃ	પૂજયન્તિ

તે પ્રમાણે પીઢ્ અને સૂઝ નાં રૂપ જાતે તૈયાર કરતાં.

દશમા ગણુની અનિયમિતતાઓ:—

- (અ) વૃદ્ધિના નિયમના ખંડ ૨ પ્રમાણે કથ્, ગગ્, રચ્ વગેરેના ઉપાન્ત્ય અતી વૃદ્ધિ થવી જોઈએ પણ તેમ રતું નથી; એટલે કથયમિ, ગગયમિ, રચયમિ એમ રૂપો થાય છે; કથ્=કહેવું; ગગ્=મણવું રચ્=રચવું; તેનાં રૂપો તૈયાર કરવાં.
- (બ) વૃદ્ધિના નિયમ ખંડ ત્રીજા પ્રમાણે સ્ટહ્, સ્ટગ્ વગેરે ધાતુઓના ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ રચર (ઋ)નો ગુગ થવો જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી. માટે સ્ટહયમિ, સ્ટગયમિ એમ થાય છે; રૂપો વિદ્યાર્થીએ જાતે તૈયાર કરવાં; કેમકે

કથયમિ કથયાવઃ કથયામઃ
વિગેર.

સ્ટહયમિ સ્ટહયાવઃ સ્ટહયામઃ
વિગેર.

નીચેનાં વાક્યોનો તરજુમો કરો:—

ચોરયામઃ
પીડયથઃ
કથયતઃ
ગગયાવઃ
પ્રથયાવઃ
રચયતઃ

ધોષયથઃ
સ્ટહયાવઃ
વિન્તયતઃ
પ્રીગયથઃ

હચ્છતઃ
સ્મરથઃ
જયાવઃ
સ્વઃ
અદ્મઃ

પ્રથ=મહેર કરવું.

પ્રી (પ્રીગ્)=પ્રશી કરવું.

નીચેનાં વાક્યોનો તરજુમો કરો:—

(તમે બે) ચોરા છો.	[તમે બે] ધુઓ છો.
(અમે બે) કહીએ છીએ.	(તેઓ બે) ધારણ કરે છે.
(તેઓ ગણે છે	(તમે) નાચો બો.
(અમે બહુ) ધચ્છીએ છીએ	(હું) ગોઠવું છું.
તું જાહેર કરે છે	(તું) દુઃખ દે છે.
	(તેઓ) પૂજા કરે છે.

આ પ્રમાણે દશમો ગણ સમાપ્ત થાય છે:—

૧ થા ગણની ખાસીયત ગુણ.

૨ ના ગણની ખાસીયત ગણ-નિશાનીતો અભાવ.

૪ થા અને ૬ થા ગણની ખાસીયત ગુણનો અભાવ.

૧૦ મા ગણની ખાસીયત વૃદ્ધિ

ઉપસર્ગ વિચાર.

આપણે ધાતુ અને ગણનો થોડોક વિચાર કર્યો: હવે આપણે ઉપસર્ગ વિષે વિચાર કર્યું. સંસ્કૃત ભાષામાં એમ કહેવાય છે કે “ ઉપસર્ગેણ ધાત્વશોભનાદન્યત્રનીયતે ” ઉપસર્ગ ઉમેરવાથી ધાતુનો અર્થ ફરી જાય છે, દાખલા તરીકે હૃ ધાતુનો અર્થ ‘લઈ જવું’ થાય છે; હવે જુઓ ઉપસર્ગ લગાડવાથી તેનો અર્થ કેવો ફરી જાય છે; યાદ રાખવું કે ઉપસર્ગ હમેશાં ધાતુની આગળ લગાડવામાં આવે છે; પ્રહૃ: મારવું અથવા પ્રહાર કરવો; આહૃ ખાતું આહાર કરવો; સંહ સાંકટું કરવું; વિહૃ રમવું; વિહાર કરવો પરિહૃ

દેવું: પરિહરવું. આ પ્રમાણે ઉપસર્ગ લગાડવાથી ધાતુના અર્થમાં ધણીવાર કળી ન શકાય એવો ફેરફાર થઈ જાય છે. મારે ઉપસર્ગનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં સામાન્ય રીતે નીચે આપેલા ઉપસર્ગ તજરાય છે.

અતિ-દૂર, હદ છોડીને; ક્રમ્ જવું; અતિક્રમ્=દૂર છોડીને જવું; હિલ્લંધન કરવું; સૃજ્=આપવું; અતિસૃજ્=આપી દેવું; ધનામ આપવું.

અધિ—ઉપર; ગમ્=જવું; અધિ ગમ્=ના ઉપર જવું એટલે મેળવવું; અધિકૃ: ની ઉપર કામ કરવું એટલે કે અધિકાર અથવા સત્તા ભાગવવી.

અનુ—પાછળ, ને પગલે પગલે; ક્રમ્: ચાલવું અનુક્રમ્—ની પાછળ ચાલવું; કૃ: કરવું અનુકૃ: ને પગલે પગલે કરવું એટલે કે આ પ્રમાણે કરવું; નકલ કરવી.

અપ (J. ab, away from) દૂર. ની લેવું, દોરવું; અપની=કાઢી જવું; હૃ=લેવું અપહૃ: છુંટી લેવું; કૃ=કરવું; અપકૃ=જાળ કરવી; અપકાર કરવો.

અભિ—ની તરફ, પાસે; ગમ્—જવું; અભિગમ્=ની તરફ જવું; અભિમૂ=હરાવવું; અભિમાન=આમત્તા.

અવ—નીચે; અવત્—ઉતરવું; અવમન્—અવમાનના કરવી; તિરસ્કાર કરવો.

અવિ અથવા વિ:-દધાતિ એટલે મુકે છે. અવિદધાતિ અથવા
પિદધાતિ, ઢોકે છે; બાંધ કરે છે.

આ-સુધી, બધીપાર, થોડું; હર્=હાંકવું; આચ્છદ્=ચોમેર
હાંકવું; આકાષ્=પાકક કંપવું. થોડુંક ચરચરવું.

હર્-ર્-ઉપર; ગમ્-જવું; હર્ગમ્=ઉપર જવું; યમ્—મહેનત
કરવી; હચમ્=ઉંચમ કરવી;

હર-પાસે; યા જવું; હરયા-પાસે જવું; હરઠ્=ઉપકાર કરવો;
હપરમ્ જાંત આવવો; નાશ પામવો,

દુસ્—ખરાબ, અધણુ; દુરાચાર—ખરાબ વર્તન; દુષ્કર=
કરવાને કઠિન,

નિર્-ર્—માંગી બહાર; સ્=સરવું; નિઃસ્= નીકળવું; નિર્દોષ
દોષ બહાર એટલે કે અદોષિત; નિઃશંક—શંક વગરનું.

પરા—સામે, જિઃ=જીતવું, પરાજિ=હરાવવું.

પરિ-ચોમેર, પરિગમ્—પુરેપુરું ગણવું; ખા=મુકવું; પરિચા=
ચોમેર મુકવું એટલે કે પાંદરવું.

પ્રતિ-સામે; આષ્—ખોલવું; પ્રતિમાષ્-જવાબ આપવો; ક્ષ=
કરવું પ્રતિક અથવા પ્રતીક-ઉપાય કરવો; ક્ષાજ લેવો.

વિ-બુદ્ધ; ઉક્ષદ્; યુજ્-જોડવું; વિયુજ્-છુટા કરવું; ક્ષી—
ખરીદવું; વિક્રી-વેચવું.

સમ્—સાથે, ગમ્-જવું; સંગમ્-સાથે જવું. સંગતિ-સામત.
સુ-સાર, કૃત-કામ; સુકૃત-સાર કામ.

શિક્ષકામાં આપેલા ઉપસર્ગોના અર્થ વિદ્યાર્થીએ ધ્યાનમાં રાખવા.

નામ વિચાર:—

હવે આપણે ક્રિયાપદ અને તેમના કાળનો વિચાર પડતો મુકી નામનો વિચાર કરીશું.

સંસ્કૃતમાં નામના છેડે જે અક્ષર આવેલો હોય તે અક્ષરને પોરણે નામના વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યાં છે. કારણ કે વર્ગીકરણ શિવાય રૂપાખ્યાનો નિયમમાં લાવી શકાય નહિ. કેટલાક નામને છેડે વ્યંજન હોય છે; તેમને વ્યંજનાન્ત નામો કહે છે. જેમકે જગલ્લ, કેટલાક નામને છેડે સ્વર હોય છે; તેમને સ્વરાન્ત નામો કહે છે; હમણા આપણે સ્વરાન્ત નામનો વિચાર કરશું. કેટલાક નામોને છેડે અ આવે છે: તે અકારાન્ત નામો કહેવાય છે; જેમકે હૈવ; કેટલાક નામને છેડે હ આવે છે તે હકારાન્ત નામ કહેવાય છે, જેમકે હરિ; કેટલાક નામોને છેડે ઙ આવે છે તેમને ઙ કારાન્ત નામો કહેવાય છે જેમકે ગુરુ; આ પાઠમાં આપણે અકારાન્ત નામો વિષે વિચાર કરશું.

અર્ધાં નામ સરખાં હોતાં નથી; જેમ ગુજરાતીમાં નામ નરજાતિનું હોય કે નારીજાતિનું હોય કે નાન્યતર જાતિનું હોય તેમ સંસ્કૃતમાં પણ નામ જુદી જુદી જાતિના હોય છે. જાતિને સંસ્કૃતમાં લિંગ કહે છે; નરજાતિ=પુલિંગ; નારીજાતિ=સ્ત્રીલિંગ;

નાનનરખતિ=નપુંસકલિંગ; કયા નામનું કયું લિંગ એ કેવળ
 શબ્દકોશ વિપરીતી ખપર પડે છે; ને થોડી ઘણીક વ્યાકરણની ખાસ
 માહિતીથી ખપર પડે છે; લિંગને વાસ્તે સંસ્કૃતમાં ઘણું સામાન્ય
 અને બુદ્ધિપુરઃસર નિયમ જણાતો નથી. લિંગભેદ તદ્દન સ્વચ્છન્દી
 લોકેક અવહારના સ્વચ્છન્દી વર્તન જેવો લાગે છે, ગુજરાતી જન-
 જીનારા વિદ્યાર્થીને લિંગ જાણવામાં થોડી ઘણી સુગમતા છે, કાર-
 નુ કે સંસ્કૃતમાં ઘણા નામોનાં લિંગ, ગુજરાતીમાં સમાન અર્થના
 નામની જાતિ સાથે મળતાં આવે છે; જેમકે દેવ ગુજરાતીમાં નર-
 જાતિ છે; સંસ્કૃતમાં પણ તે પુલ્લિંગ છે. આ એક સામાન્ય નિયમ
 છે; પણ તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ લાગતું નથી; કેટલીક
 વખતનો ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન આપણને સંસ્કૃતમાં ભૂતાવામાં
 નાંખનાર થઈ પડે છે; દાખલા તરીકે 'મિત્ર' ગુજરાતીમાં નરજાતિ
 છે; પણ કહેતાં ઘણુંજ વિચિત્ર લાગે છે કે મિત્ર ભાઈમિત્રના અ-
 ર્થમાં સંસ્કૃતમાં નપુંસકલિંગ છે; સંસ્કૃતમાં મિત્રનું નપુંસકલિંગ
 કેમ થયું હશે તે પ્રશ્નનો ખુલાસો અત્યંત ઘણો રસમરેલો થઈ
 પડે; તેનો સરળ અને સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાન વગરના માણસને
 સમજાય તેવો-ખુલાસો હજી મળ્યો નથી. અત્યંત એક ન જેવો
 ખુલાસો તો છેજ; પણ તે સંતોષકારક નથી એટલે અત્રે આપ-
 વાની જરૂર આપણે જોતા નથી; વળી કેટલીક વારતો એકજ અ-
 ર્થના ત્રણ જુદા શબ્દો સંસ્કૃતમાં છે ને તે ત્રણ શબ્દની જુદી
 જાતિ છે; દાખલા તરીકે દાર=ત્રી, પત્ની એ પુલ્લિંગ છે, સ્ત્રી-પત્ની
 એ સ્ત્રીલિંગ છે, કલત્ર=ત્રી, પત્ની એ નપુંસકલિંગ છે. દાર શબ્દ-

ની નરગતી કેમ ગણી હશે તે કલત્રી નાન્યતરગતિ કેમ ગણાઈ હશે તે સમજવું કેવળ બુદ્ધિની પર છે. અસ્તુ; લિંગ ઓગળવાના કેટલાક નિયમો સંસ્કૃત વ્યાકરણોમાં આપેલા હોય છે, પણ તેમાં વધુ જ્ઞાનની જરૂર છે; માટે તે આગળ આપવામાં આવશે.

જેમ ગુજરાતીમાં નામને વચન હોય છે તેમ સંસ્કૃતમાં પણ નામને વચન હોય છે, ગુજરાતીમાં નામને બે વચન હોય છે, પણ સંસ્કૃતમાં જેમ ક્રિયાપદને ત્રણ વચન હોય છે તેમ નામને પણ ત્રણ વચન હોય છે, એક વચન, દ્વિવચન અને બહુવચન: સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતમાં દરેક નામનું એકવચન, દ્વિવચન અને બહુવચન થાય છે, પણ કેટલાક અપવાદ છે. જેમકે કાર=કારી; તે હમેશાં બહુવચનમાં જ વપરાય છે; તેનું એક વચન થતું નથી; તેજ પ્રમાણે કાઝ=ધાણી, તે પણ બહુવચનમાં જ વપરાય છે; આ અપવાદ વિષેની માહિતી યોગ્યસ્થાને આપવામાં આવશે.

જેમ ગુજરાતીમાં નામને વિભક્તિ હોય છે તેમ સંસ્કૃતમાં પણ આઠ વિભક્તિઓ છે. તેમના નામ અને અર્થ નીચે આપ્યા છે. છેલ્લી વિભક્તિ સંબોધનવિભક્તિ કહેવાય છે. (Vocative Case).

સંસ્કૃતમાં આઠ વિભક્તિઓ છે; પહેલી વિભક્તિ નામનો નિર્દેશ કરે છે; બીજી વિભક્તિ ક્રિયાનું કર્મ બતાવે છે; ત્રીજી વિભક્તિ ક્રિયાનો કરતાર અથવા સાધન બતાવે છે; ચોથી વિભક્તિ જેને કંઈ આપવામાં આવે છે તેને, અથવા જેના સંબંધમાં કંઈ ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેને બતાવે છે; પાંચમી વિભક્તિ

વિભક્તિ સંબંધ બતાવે છે; સાતમી વિભક્તિ જે જગતમાં ક્રિયા થાય છે તે જગા બતાવે છે વિયોગ (છુટકારો) અથવા કારણ (હેતુ) બતાવે છે; છઠ્ઠી આઠમી વિભક્તિ તે અર્થ જોતાં સ્વતંત્ર વિભક્તિ નથી પણ પડેલીનું રૂપાંતર છે અને તે કાઢીને સંભો-લન કરવું હોય એટલે કે કાઢીને બોલાવવો હોય ત્યારે વપરાય છે.

દેવ એ નરજાતિનું નામ છે. વન એ નાન્યતર જાતિ મામ છે; તેનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે.

દેવ:	દેવૌ	દેવા:	વનં	વને	વનાનિ
દેવમ	દેવૌ	દેવાન્	વનં	વને	વનાનિ
દેવેન	દેવાભ્યામ્	દેવ;	વનેન	વનાભ્યામ્	વને:
દેવાય	દેવાભ્યામ્	દેવેભ્ય:	વનાય	વનાભ્યામ્	વનેભ્ય:
દેવાત્	દેવાભ્યામ્	દેવેભ્ય:	વનાત્	વનાભ્યામ્	વનેભ્ય:
દેવસ્ય	દેવયો:	દેવાનામ્	વનસ્ય	વનયો:	વનાનામ્
દેવે	દેવયો:	દેવેષુ	વને	વનયો:	વનેષુ
દે દેવ	દેવૌ	દેવા:	વન	વને	વનાનિ

અકારાન્ત નામ જે પુલ્લિંગ હોય તો તેનાં ૩૫ દેવની પેઠે કરવાં; જે અકારાન્ત નામ નપુંસકલિંગ હોય તો તેનાં ૩૫ જગ પેઠે કરવાં. શિક્ષિકામાં તેને બદલે રામ અને કલ શબ્દો આપેલા છે. દેવ અને વન અથવા રામ અને કલના ૩૫ વિદ્યાર્થીએ બેઠે તૈયાર કરવાં અને તે વડે બીજા અકારાન્ત શબ્દોના ૩૫ વિદ્યાર્થીએ તૈયાર કરવાં.

આ પાઠમાં આપેલા સંધિનિયમો વિષે વિચાર કરીએ:—

૧ ન્યારે વિસર્ગના પછી **ચ** અથવા **છ** આવે ત્યારે વિસર્ગનો શ્ કરવો; અને વિસર્ગની પછી **ત** અથવા **સ** આવે ત્યારે વિસર્ગનો **સ્** કરવો. જેમકે અશ્વઃ ચરતિ=અશ્વચરતિ; જનઃ સ્તરતિ=જનસ્તરતિ. તેજ પ્રમાણે વિસર્ગની પછી **ટ** અથવા **ઠ** આવે ત્યારે તેનો **ષ્** કરવો. જેમકે રામઃ ટીકતે=રામઘીકતે;

૨ વિસર્ગની પહેલાં આ આઠ્યો હોય અને તેની પછી (૧) સ્વર અથવા (૨) કોઈ ધોષ વ્યંજન આવ્યો હોય તો વિસર્ગનો લોપ થાય છે. એટલે કે વિસર્ગને ઉડાડી મુકવો, જેમકે દેવાઃ જયન્તિ; અહિં વિસર્ગ પહેલાં આ આઠ્યો છે; ને વિસર્ગ પછી જ આઠ્યો છે; જ ધોષ વ્યંજન છે. માટે અહિં વિસર્ગનો લોપ થયો, માટે દેવાઃ જયન્તિ=દેવા જયન્તિ; તેજ પ્રમાણે બાલાઃ આગચ્છન્તિ; અહિં વિસર્ગ પહેલાં આ આઠ્યો છે ને વિસર્ગ પછી સ્વર આવેલો છે; માટે વિસર્ગનો લોપ થાય; એટલે બાલા આગચ્છન્તિ થયું.

૩ વિસર્ગનો લોપ થયા પછી જે સ્વર સાથે સાથે અડોઅડ આવે તો તેમની સંધિ થતી નથી. આપણે આગલા પાઠમાં શીખી ગયા છે કે આ+આ=આ; જે સર્વર્ણ સ્વર ભેગા આવે તો બન્નેને વાસ્તે દીર્ઘ સ્વર મુકવો. હવે બાલાઃ આગચ્છન્તિ=બાલા આગચ્છન્તિ, નિયમ ૨ ના પ્રમાણે થયું. હવે અહિં જે સર્વર્ણ સ્વર પાસે પાસે આવ્યા; તો તેમની સંધિ થાય કે નહિ. ના; કરણ કે આ જે સ્વરની વચ્ચેમાં વિસર્ગ હતો [બાલાઃ આગચ્છન્તિ] અને વિસર્ગનો લોપ થવાથી આ જે સ્વર ભેગા અડોઅડ આવે

માટે તેમની સંધિ થાય નહિ; એજ પ્રમાણે વિદાલાઃ આરો-
હન્તિ=વિદાલા આરોહન્તિ; હવે આગળ સંધિ ન થાય.

૪ (જ્યારે શબ્દને વિલક્ષિત પ્રત્યય લગાડ્યા હોય અથવા ધાતુને
કાળના પ્રત્યય લગાડ્યા હોય ત્યારે જે રૂપ બને છે તે પદ કહે-
વાય છે; જેમકે ગમ્ એ ધાતુ; ગच्छति એ પદ થયું; તેજ
પ્રમાણે રામ એ શબ્દ છે; પણ રામઃ; રામેજ; એ પદ થયાં.

(અ) જો મ્ પદને છેડે આવેલો હોય અને તેની પછી જ, ષ, સ,
હ, ર, આમાંનો કોઈ પણ અક્ષર આવ્યો હોય તો મ્ નો
અચ્યુક અનુસ્વાર કરવો; જેમકે પુष्पम् હરતિ; પુष्પમ્ એ
પદ છે; કારણ કે પુष्પ શબ્દને બીજી વિલક્ષિત પ્રત્યય લગા-
ડવાથી પુष्પમ્ પદ બન્યું; આ પ્રમાણે પુष्પમ્ માં મ્ પદને
છેડે આવેલો છે; ને તેની પછી હ આવ્યો માટે મ્નો અનુ-
સ્વાર થયો એટલે પુष्પં હરતિ થયું,

(બ) જ્યારે (જ, ષ, સ, ર, હ શિવાયનો) બીજો કોઈ પણ
વ્યંજન પદને છેડે આવેલા મ્ પછી આવતો હોય તો કાંતો
(૧) મ્નો અનુસ્વાર કરવો અથવા (૨) મ્ ને બદલે,
તે વ્યંજન જે વર્ગનો હોય તેનો છેલ્લો અક્ષર મુકવો, જે-
મકે વનમ્ ગच्छति અદિ મ્ પદને છેડે આવેલો છે; અને
તેની પછી ગ આવેલો છે; તે જ, ષ વગેરે શબ્દ શિવાયનો
વ્યંજન છે. માટે કાં તો (૧) મ્નો અનુસ્વાર કરવો એટલે કે
વનં ગच्छति અથવા (૨) મ્ની પછીનો વ્યંજન જ છે
તે કે વર્ગનો વ્યંજન છે, કે વર્ગના વ્યંજનનો છેલ્લો અ-

ક્ષર ઇ છે; માટે મને બદલે હ્ મુકવે. એટલે [૨) વનઙ્
ગચ્છતિ; આ પ્રમાણે વનમ્ ગચ્છતિની સંધિ વનં ગચ્છતિ
અથવા વનઙ્ ગચ્છતિ થઈ,

(ક) ત્યારે પદને છેડે આવેલા મ્ પછી ય, વ, લ્ એમાંના કોઈ
અક્ષર આવે ત્યારે કાંતો (૧) મને બદલે અનુસ્વાર મુકવે
અથવા (૨) મને બદલે અતુકમે 'ય', 'વ', 'લ્ મુકવે;
જેમકે પુસ્તકમ્ લિખતિ અદિ (૧) પદને છેડે મ્ આવે
અને તેની પછી લ્ આવે છે માટે કાંતો મ્નો અનુસ્વાર
કરવો એટલે પુસ્તકં લિખતિ કરવું અથવા (૨) મને
પછી લ્ આવે છે માટે મને બદલે 'લ્ મુકવે. એટલે પુસ્તકમ્
લિખતિ=પુસ્તકં લિખતિ એમ થયું.

સાકયોઃ—દુઃખં નશ્યતિ=દુઃખ નાશ પામે છે; Misery perishes
અર્થે દુઃખં નશ્યતિ તે મૂળ દુઃખમ્ નશ્યતિ છે. મ્ ને
અનુસ્વાર નિયમ ૪, ખંડ (બ) ને લઈને થયો છે.

શરમ સ્યતિ વીરઃ=શરમ્ અસ્યતિ વીરઃ=વીરઃ શરમ્ અસ્યતિ
વીર, શરતે છોડે છે. A warrior discharged
an arrow.

અનૃતં વદસિ—તું જુહું બોલે છે. Thou tellest a lie
તિષ્ઠન્તિ પર્વતાઃ The mountains stand; પર્વતા ઉભા
રહ્યા છે, જો તિષ્ઠન્તિ પર્વતાઃ ને બદલે પર્વતાઃ તિષ્ઠન્તિ
લખ્યું હોય તો સંધિ પર્વતાસ્ તિષ્ઠતિ=પર્વતા સ્તિષ્ઠન્તિ
એમ થાય

રત્નેનાચોરચન્તિ=રત્નેના: ચોરચન્તિ; Thieves steal ચોરી
ચોરી કરે છે: વિસર્ગની પછી ચ્ આલ્યો માટે વિસર્ગ-
નો ન થયો.

પાઠ ૭ મો.

આ પાઠના સંધિ નિયમો:—

- ૧ ક્ર, જ્ઞ, ર્, ષ્, એમાંના કોઈ પછી લાગલો (તરતજ) ચ્ આવે તો ન્ નો ન્ કરવો; જેમકે પિતૃ+નામ્: અહિં ક્રની પછી લાગલો ન્ આલ્યો, માટે ન્નો ન્ થયો એટલે પિતૃનામ્ થયું; એજ પ્રમાણે કર્+ન: અહિં ર્ પછી લાગલો ન્ આલ્યો માટે ન્ નો ન્ થયો; એટલે કર્ગ: થયું; કૃષ્+ન: અહિં ષ પછી લાગલો ન્ આલ્યો, માટે ન્ નો ન્ થયો એટલે કૃષ્ણ: થયું.
- ૨ જો ક્ર, જ્ઞ, ર્, ષ્ એમાંના કોઈ પછી લાગલો ન્ ન આવતો હોય પણ તે એની વચ્ચે સ્વર આવતો હોય અથવા કંઠસ્થાની વ્યંજનનો કોઈ અક્ષર [ક્, જ્ઞ, ગ્, ષ્, હ] આવતો હોય અથવા ઓઠસ્થાની વ્યંજનનો (પ્, ફ, બ્, મ્, મ્) કોઈ અક્ષર આવતો હોય અથવા ઘ, ર્, ષ્, હ, એમાંના કોઈ અક્ષર આવતો હોય તો પણ ન્ નો ન્ થાય છે; ૧ લા નિયમમાં આપણે કહી ગયા કે જો ક્ર વગેરે

શબ્દો પછી લાગશે નૂ આવે તો નૂ નો જ થાય છે. આ
 નિયમમાં એમ કહે છે કે ક્ર વગેરે પછી નૂ લાગશે ન આવે
 પણ ક્ર વગેરે ને નૂની વચમાં બીજો કોઈ શબ્દ આવે તો
 તે શબ્દ ઉપર અનાવેશ રૂઝ વગેરે શબ્દ માંડેતો હોય તો
 પણ નો જ થાય; જેમકે રામેન=રૂ+આ+મ્+ન; અહિં
 ર પછી લાગશે નૂ આવે નથી પણ ર અત ની વ-
 ચમાં આ મ્ અત પ શબ્દો આવ્યા છે; આમાંના અ
 અને પ સ્વર છે; એટલે તેમનો બાધ નથી. મ્ એ ઓ-
 ઇસ્થાની (પ્, ફ, બ્, મ્, મ્) વર્ગનો વ્યંજન છે;
 માટે તેનો પણ બાધ નહિ, માટે નૂ નો જ થયો, એમ
 પ્રમાણે પુષ્પ+હન; અહિં પ્ અને ની વચમાં પ્, જ અને
 હ આવે છે; પ્નો બાધ નહિ કારણ કે તે ઓઇસ્થાની છે;
 જ અને હનો બાધ નહિ કારણ કે તે સ્વર છે; માટે જનો
 જ થયો એટલે પુષ્પ+હન=પુષ્પ+હન=પુષ્પેન થયું; તેમ
 પ્રમાણે ગૃહા+નિ; અહિં ક્ર અને ની વચમાં હ્+આ
 આવ્યા છે. (ગૃહાનિ=ગ્+ક્ર+હ્+આ+ન+હ); હનો બાધ
 નહિ. અને હનો પગ બાધ નહિ, માટે ગૃહાનિ=ગૃહાણિ થયું.
 ૩ પણ જો પદને અતે નૂ આવે તો (જો કે તેની પહેલાં
 ક્ર, ર વગેરે આવ્યા હોય તો પણ) તેનો જ થશે ન-
 થી; જેમકે રામાનૂ અહિં ર અને ની વચમાં આ, નૂ
 અને આ આવ્યા છે, આમાંના કોઈ અક્ષર બાધકારી નથી
 આ અને આ સ્વર છે; મ્ ઓઇસ્થાની વર્ગનો છે. તો
 નૂનો જ થાય કે નહિ ? ના; કારણ કે નૂ પદને છેડે

આવેલો છે. રામાન્ ને પદને બદલે રામાન્ન (ન આખો હોત) તો રામાજ થાત; કારણ કે તે કેસમાં ન પદને અંતે નથી પણ જ પદને અન્તે છે.

આ ઉપરથી સાર એટલો કે જે ન્ નો જ થવાનો હોય તો તે, પદનો અન્ત્યાક્ષર હોવો જોઈએ નહિ.

૪ પદને છેડે જે અનુનાસિક (હ્, જ્, ણ, જ્, મ્) શિવાય-કોઈ સ્પર્શ વ્યંજન આવ્યો હોય તો તે વ્યંજન જે વર્ગનો હોય તે વર્ગનો પહેલો અથવા ત્રીજો અક્ષર (તે વ્યંજનને બદલે) મુકવો; જેમકે રામાત્; ત્ વર્ગનો પહેલો તથા ત્રીજો અક્ષર ત્ અને છે; માટે દ્ રામાત્ માં ત્ ને બદલે ત્ અથવા ઢ્ મુકવો; એટલે રામાત્ અથવા રામાદ્ થયું. ક્થી માંડીને મ્ સુધીના વ્યંજનો (જેમકે કે ક વર્ગના પાંચ વર્ગનો પાંચ, ઢ્ વર્ગનો પાંચ, ત્ વર્ગના પાંચ અને ષ વર્ગના પાંચ એમ કરીને ૨૫) સ્પર્શ વ્યંજનો કહેવાય છે.

૫ પદને અંતે જે અનુનાસિક (હ્, જ્, ણ, જ્, મ્) શિવાયનો અથવા અંતઃસ્થ (અર્ધસ્વર ય્, ર્, લ્, વ્) શિવાય ત્રીજો કોઈ વ્યંજન આવતો હોય અને તે વ્યંજન પછી કોઈ સ્વર આવતો હોય અથવા ઘોષ વ્યંજન આવતો હોય તો તે વ્યંજન જે વર્ગનો હોય તે વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર તે વ્યંજનને બદલે મુકવો જેમકે ક્રોધાત્+મવતિ; અહિં ક્રોધાત્ એ પદ છે; તેનો અન્ત્યાક્ષર ત્ છે તે અનુના-

સિક કે અંતઃસ્થ નથી ને તેની પછી મ આવે છે ને તે
મ ધીપ વ્યંજન છે: માટે ત્તો ફેરફાર કરવો પડશે. ત
વ્યંજન ત વર્ગનો પહેલાં અક્ષર છે. દ્વ ત વર્ગનો ત્રીજો અ-
ક્ષર છે, માટે ત વ્યંજનને બદલે દ્ (ત વર્ગના ત્રીજો
અક્ષર) મુકવો, એટલે ક્રોધાદ્ ભવતિ; એજ પ્રમાણે
નગરાત્+આગચ્છતિ; ત પદને છેડે છે ને તેની પછી
આ આવેલો છે; તે સ્વર છે. માટે ત્ને બદલે ત વર્ગનો
ત્રીજો અક્ષર દ્ મુકવો; નગરાદાગચ્છતિ.

૬ આરે અ, ઇ, ઊ, ઋ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) અને ત્ની પછી સ-
વર્ણ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) સ્વરો આવે ત્યારે બન્ને સવર્ણ
સ્વરો માટે દીર્ઘ સ્વર મુકવો, જેમકે દેવ+આલયમ્ અહિ
એ સ્વર પાસે આવેલા છે અ અને આ; આ સવર્ણ સ્વરો
છે. માટે તે બન્નેને બદલે દીર્ઘ સ્વર મુકવો; એટલે દેવ
+આલયમ્=દોવલયમ્ તેજ પ્રમાણે કવિ+ઈશ્વર: તેમાં ઇ અને
ઈ સવર્ણ સ્વર છે, માટે બંને માટે દીર્ઘ ઇ મુકવી એટલે
કવૌશ્વર: યયુઃ; તેજ પ્રમાણે રઘુ+ઉત્તમ અહિં ણ અને ણ
એ સવર્ણ સ્વર છે. માટે બંનેને વાસ્તે દીર્ઘ ણ મુકવું.
એટલે રઘૂત્તમ યયુઃ; આ પ્રમાણે.

અ+અ=આ	ઇ+ઇ=ઈ	ઉ+ઉ=ઉ	ઋ+ઋ=ઋ
અ+આ=આ	ઇ+ઈ=ઈ	ઊ+ઊ=ઊ	ઋ+ઋ=ઋ
આ+અ=આ	ઈ+ઇ=ઈ	ઉ+ઊ=ઊ	ઋ+ઋ=ઋ
આ+આ=આ	ઈ+ઈ=ઈ	ઊ+ઊ=ઊ	ઋ+ઋ=ઋ

લ+લઃ: ઋ કારણ કે સંસ્કૃતમાં દીર્ઘ લ હોતું નથી.

૭. જ્યારે (૧) વિસર્ગ પહેલાં જ આવ્યો હોય અને વિસર્ગ પછી જ આવ્યો હોય ત્યારે વિસર્ગને બદલે જ મુકવો. વિસર્ગ જ બદલે મુકાયેલો જ, વિસર્ગની પહેલાં આવેલા જ સાથે મળતાં બન્નેને વાસ્તે (જ+ડ=ઝો, જો થાય છે.

૨. વિસર્ગ પહેલાં જ આવ્યો હોય અને વિસર્ગ પછી ધે.પ બ્ય-જન આવ્યો હોય ત્યારે પણ વિસર્ગનો જ થાય છે, અહીં જ આગલા જ સાથે જોડીને બન્નેને વાસ્તે ઝો મુકવો.

દાખલા તરીકે ગ્રામઃ અસ્તિ; અર્થ (વિસર્ગ પહેલાં જ આવેલો છે. (ગ્રામ્+અ વિસર્ગ) અને વિસર્ગ પછી પણ જ (અસ્તિનો જ) આવેલો છે. માટે વિસર્ગનો જ કરવો; ગ્રામઃ+અસ્તિ=ગ્રામ જ+અસ્તિ; હવે જ+ડ=ઝો; માટે: ગ્રામ્+ઝો+અસ્તિ થયું એટલે ગ્રામો અસ્તિ થયું (આનું આગળ જતાં ગ્રામોઽસ્તિ થશે;) તેજ પ્રમાણે +મનઃ+રથઃ અથવા મનઃ+હરઃ અથવા મનઃ+વૃત્તિ; આ ત્રણમાં વિસર્ગ પહેલાં જ આવેલો છે ને વિસર્ગ પછી અનુક્રમે ર, હ, અને વ આવેલા છે ને તે બધા ધે.પ બ્ય-જન છે; માટે વિસર્ગના જ થશે. એટલે મન જ+રથઃ; મનજ+હરઃ; મન જ+વૃત્તિઃ એમ ત્રણ એટલે મનોરથઃ; મનોહરઃ; મનોવૃત્તિ એમ થયાં.

તા. કે જ+ડ=ઝો કેમ થયું એ વાસ્તે નીચેની રૂઝ આપવામાં આવે છે.

૮. જ્યારે જ કે જાની પછી હ, અથવા ઈ આવે તો બન્ને વાસ્તે હા મુકવો.

જ્યારે જ કે જાતી પછી હ અથવા જ આવે તો બન્ને
વાસ્તે જો મુકવો.

જ્યારે જ કે જાતી પછી જ અથવા જ આવે ત્યારે બન્ને
વાસ્તે જ મુકવું.

જ્યારે જ કે જાતી પછી હ આવે ત્યારે બન્ને વાસ્તે જ
મુકવું.

એટલે કે—

અવર્ણ+હવર્ણ=ઐ

અર્વર્ણ+ઊવર્ણ=઒

અવર્ણ+ઋવર્ણ=અર્

અવર્ણ+ૠ=અલ્

અવર્ણ એટલે અ અથવા આ

હવર્ણ એટલે હ અથવા હં

ઊવર્ણ એટલે ઊ અથવા ઊં

ઋવર્ણ એટલે ઋ અથવા ઋં

દાખલા તરીકે પરમ+હશ્વરઃ; અ+હ=ઐ માટે પરમ+હશ્વરઃ=પર-
મેશ્વરઃ; ચન્દ્ર+ઊદયઃ; અ+ઊ=઒; માટે ચન્દ્ર+ઊદયઃ=ચન્દ્રોદયઃ;
વ્યાગ્રેમ્યઃ+મયમ્=આગલા નિયમથી વિસર્ગને હ થતાં વ્યાગ્રેમ્યઃ+મ-
યમ્; આ નિયમ પ્રમાણે અ+ઊ=઒; માટે વ્યાગ્રેમ્યો+મયમ્=વ્યા-
ગ્રેમ્યો મયમ્. એજ પ્રમાણે મહા+ઋષિઃ આ+ઋ=અર્ માટે મહા+ઋ-
ષિઃ=મહર્ષિઃ=મહર્ષિઃ એજ પ્રમાણે રાજ+ઋષિઃ; અ+ઋ અર્; માટે
રાજર્+ષિઃ=રાજર્ષિઃ

(૧) ને વિસર્ગની પહેલાં જ આવે અને વિસર્ગ પછી
જ આવે તો વિસર્ગને બદલે હ મુકવો; આ નિય-
મ આપણે ઉપર સીખી ગયા; પણ

(૨) ને વિસર્ગ પહેલાં જ આવે અને વિસર્ગ પછી જ
શિવાય બીજો કોઈ સ્વર આવે (એટલે આ; હ,

ક વગેરે) તો વિસર્ગનો (લોપ કરવો (વિસર્ગને ઉડાડી દેવો). જેમકે

શુકઃ उत्पतति; અહિં વિસર્ગ પહેલાં અ છે ને વિસર્ગ પછી
ક છે; માટે વિસર્ગ ઉડી ગયો; માટે શુકઃ उत्पतति=
શુક+उत्पतति. પણ જે શુકઃ+अटति હોય તો

વિસર્ગનો લોપ ન થતાં તેનો ક થશે એટલે કે શુકઃ अटति=શુક
ક અટति=શુકો અટति.

યાદ રાખો કે વિસર્ગનો લોપ થવાથી જે એ સ્વર ભેગા
આવે તો તેમની સંધિ થાય નહિ. શુકઃ उत्पततिનું શુક उत्पतति
થયું, અહિં વિસર્ગનો લોપ થવાથી અ અને ક જે પહેલાં જુદા
હતા તે હવે ભેગા થયા; પણ તેમની સંધિ થાય નહિ; એટલે કે
શુકોત્પતતિ ન થાય પણ શુક उत्पततिજ રહે.

વાક્યો.

शरीरं क्षयति; સંધિ છુટી પડતાં શરીરમ્ ક્ષયતિ; શરીર
નાશ થાય છે; The body is wasted.

અહિં મૂનો કયા નિયમથી અનુસ્વાર થયો તે બતાવો.

नरा दुर्गाणि तरन्ति; સંધિ છુટી પડતાં નરાઃ દુર્ગાણિ તરન્તિ
માણસો મુશ્કેલીઓ પાર તરી જાય છે; men tide over
difficulties. અહિં વિસર્ગનો લોપ કયા નિયમથી થયો તે
દર્શાવો. (જુઓ નિયમ ૨ નં. પાઠ છઠ્ઠો શિક્ષિકા).

भद्राणि पश्यन्ति जनाः કર્તા કર્મની જગ્યા સાચવીને ગોઠ-
વતાં જનાઃ મદ્રાણિ પશ્યન્તિ; માણસો બહુ જુએ છે (પામે છે.)

men see welfare અહિં જમા: મદ્રાણિની શી સંધિ થાય, વિસર્જનો લોપ થાય કે નહિ ને થાય તો ક્યા નિયમથી. (જુઓ નિયમ ૨ જો. પાઠ છ ઠો શિક્ષકા).

ગૃહાણિ પ્રવિશન્તિ—(તેઓ) ઘરોમાં પેસે છે; [they) enter (their) houses અહિં ગૃહા+નિ હતું તે તું ગૃહા+ણિ થયું; જૂનો ન્ થયો; તે ક્યા નિયમથી થયો તે સમજવો. જુઓ પાઠ સાતમો નિયમ ૨.

પુત્રેણસહ ધાવતિ (તે) છોકરા સાથે દોડે છે. He runs with (his) son. અહિં પુત્રેણમાં જૂનો ન્ શા વાસ્તે થયો તે સમજવો.

(પુત્રેણ=પુત્રપુત્રમ એટલે કે રૂ અને જૂની વચમાં સ્વર આ- બોલે માટે; યાદ રાખો કે સહ=સાથે; સાકં=સાથે, સાર્ધમ્=સાથે; આ જે શબ્દની સાથે આવે છે તે શબ્દની ત્રીજી વિભક્તિ વાપરવી; તેઓ શબ્દની ત્રીજી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે; જેમકે ગોવિંદ સાથે; અહિં ગુજરાતીમાં ગોવિંદસાથે=ગોવિંદની સાથે માટે 'સાથે'ની સાથે જે નામ આવે તેની છઠી વિભક્તિ વાપરવાનો ગુજરાતીમાં રિવાજ છે; સંસ્કૃતમાં ત્રીજી વિભક્તિ વાપરવાનો રિવાજ છે જેમકે ગોવિંદ સાથે=ગોવિંદેનસહ; તે પ્રમાણે રાગની સાથે=નૃદેણ સાર્ધમ્.

અશ્વાદ્ અવતરતિ યોધઃ=અશ્વાત્ અવતરતિ યોધઃ; યોધઃ યોગ્ય- સ્થાન પ્રમાણે ગોઠવતાં યોધઃઅશ્વાત્ અવતરતિ=યોદ્ધો ધોડો ઉપરથી ઉતરે છે. A warrior gets down (dismounts) from a horse અહિં અશ્વાત્ અવતરતિ ને બદલે અશ્વાદ્ અવતરતિ ક્યા નિયમથી થયું તે સમજવો. [જુઓ પાઠ સાતમો, નિયમ પમો)

પાઠમાં અઘાત્ અવતરતિ યોધઃ એમઆપેલું છે તેને બદલે યોધઃ
અઘાત્ અવતરતિ એમ લાય તો શી સંધિ થાય અને કયા નિય-
મોથી. (યોધો અઘાત્ વતરતિ એમ થાય).

પાઠ ૮ મો.

હકારાન્ત અને ડકારાન્ત નામો વિષે વિચાર; અને વ્યંજના
ન્તક નામનો વિચાર.

ગયા એ પાઠમાં આપણે અકારાન્ત નામો વિષે શીખ્યા.
હવે આ પાઠમાં આપણે હકારાન્ત અને ડકારાન્ત નામો
વિષે શીખીશું. અહિં લઘુમાં તો આપણે માત્ર હકારાન્ત પુલ્લિંગ
નામોનોજ વિચાર કરશું; તેમનાં રૂપો શિક્ષકમાં આપેલા છે;
જેમકે કપિઃ વાંદરાઃ ગુરુઃ શિક્ષક બન્ને નરબળિ છે.

કપિઃ	કપી	કપયઃ	ગુરુઃ	ગુરુ	ગુરવઃ
કપિન્	કપી	કપીન્	ગુરુન્	ગુરુ	ગુરુન્
કપિના	કપિમ્યામ્	કપિમિઃ	ગુરુણા	ગુરુમ્યામ્	ગુરુમિઃ
કપ્યે	કપિમ્યામ્	કપિમ્યઃ	ગુરુવે	ગુરુમ્યામ્	ગુરુમ્યઃ
કપેઃ	કપિમ્યામ્	કપિમ્યઃ	ગુરોઃ	ગુરુમ્યામ્	ગુરુમ્યઃ
કપેઃ	કપ્યોઃ	કપીનામ્	ગુરોઃ	ગુર્વોઃ	ગુરુણામ્
કપા	કપ્યોઃ	કપિષુ	ગુરૌ	ગુર્વોઃ	ગુરુષુ
દે કપે	કપી	કપયઃ	દે ગુરૌ	ગુરુ	ગુરવઃ

આ પ્રમાણે બીજા પુલ્લિંગ હકારાન્ત અને ડકારાન્ત નામો-
નાં રૂપો વિદ્યાર્થીએ તૈયાર કરવાં. અગ્નિ, અહિ, વદધિ, કવિ,
નિધિ, મણિ, રવિ આ નામોનાં રૂપો લખોઃ જમ્બુ, પાંસુ, મજ્જુ,
સાધુના રૂપો આપો; યાદ રાખો કે અરિન્ ત્રીજા વિભક્તિ એક

વચન, જારના નહિ પણ જરિના થાય કારણ કે ર અને જ વચ્ચે
 ધ આવ્યો છે. ને તે સ્વર છે માટે જનો જ કરવો, સારથિનું ત્રીજું
 વિભક્તિ એક વચનમાં થું થાય; સારથિના કે સારથિના અહિં
 ર and જ વચ્ચે જ, ધ અને ર આવેલા છે (સ્+જા+ર+જ
 +ધ્+ર+જા); જ અને રનો વ્યાધ નહિ; પણ ધ આવેલો છે;
 તે કંઠસ્થાની પણ નથી તેમ ઓઠસ્થાની પણ નથી. માટે જનો જ
 નહિ થાય; માટે સારથિના રહેવાનું. રથિનું રથિના થવાનું.

હવે જ જેમને અંતે આવતો હોય તેવાં વ્યંજનાન્તક નામો-
 નાં રૂપો આપણે કરશું. અત્યાર સુધી નામના તૈયાર કરેલાં લાગ-
 લાં રૂપો શિક્ષિકામાં આપવામાં આવ્યાં હતાં; નામને જે પ્રત્યયો
 લાગે તે દર્શાવવામાં આવ્યા નહોતા કારણ કે સ્વરાન્ત નામનાં રૂપો
 સર્વ સામાન્ય પ્રત્યયો લગાડીને કરતાં કેટલીક માથાકુટ પડે છે;
 પણ વ્યંજનાન્તક નામોના રૂપો પ્રત્યયો લગાડીને કરવાં સુગમ પડે
 છે. માટે તે પ્રત્યયો અહિં આપવામાં આવ્યા છે.

એક વચન.

દ્વિવચન.

બહુવચન.

[નિયમ:—શબ્દને છેડે જ્યારે સ્ આવે છે ત્યારે તેનો વિસર્ગ થાય છે.]

૧ લી	સ્	ઐ	અસ્
૨ જી	અમ્	ઔ	અસ્
૩ જી	જા	મ્યામ્	મિસ્
ચોથી	જ	મ્યામ્	મ્યસ્
પાંચમી	અસ્	મ્યામ્	મ્યસ્
છઠી	અસ્	ઓસ્	ઝામ્
સાતમી	હ	ઓસ્	સુ
આઠમી	સ્	ઐ	અસ્

આય છે. વિપદ્=વિપત્તિઃ શરદ્ઃ પાનખર રૂપું હવે આપણે વિપદ્-
ને આ પ્રત્યયો લગાડી રૂપો તૈયાર કરશું. હવે વિપદ્+સૂ.

નિયમઃ—વ્યંજનાન્તક શબ્દોની આખતમાં સૂ પ્રત્યયનો લોપ
થાય છે. માટે સૂ ઉડાડી દેવો, એટલે વિપદ્ થયું; વિપદ્+સૂ; અ-
ર્થે વિપદ્ ની પછી સૂ આવેલો તે અધોપ વ્યંજન છે માટે દ્વો વ
કરવો; એટલે વિપદ્સુ થયું. માટે રૂપો નીચે પ્રમાણે.

વિપદ્	વિપદૌ	વિપદઃ	શરદ્	શરદૌ	શરદઃ
વિપદમ્	વિપદૌ	વિપદઃ	શરદમ્	શરદૌ	શરદઃ
વિપદા	વિપદ્ભ્યામ્	વિપદ્ભિઃ	શરદા	શરદ્ભ્યામ્	શરદ્ભિઃ
વિપદે	વિપદ્ભ્યામ્	વિપદ્ભ્યઃ	શરદે	શરદ્ભ્યામ્	શરદ્ભ્યઃ
વિપદઃ	વિપદ્ભ્યામ્	વિપદ્ભ્યઃ	શરદઃ	શરદ્ભ્યામ્	શરદ્ભ્યઃ
વિપદઃ	વિપદૌઃ	વિપદામ્	શરદઃ	શરદૌઃ	શરદામ્
વિપદિ	વિપદૌઃ	વિપદસુ	શરદિ	શરદૌઃ	શરદસુ
વિપદ્	વિપદૌ	વિપદઃ	શરદ્	શરદૌ	શરદઃ

આ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીએ સુહૃદ્=ભાઈબંધુશબ્દઃ પૃથ્થર સંપદઃ
પૈમો પ્રતિષદ્-પડવો મૃદ્ માટી આપદ્-આપત્તિ વગેરે શબ્દોનાં રૂપો
તૈયાર કરવાં.

આ પાઠમાં આપેલા નિયમોઃ—

૧. (અ) વ્યંજનાન્તક શબ્દોના સંબંધમાં પહેલી વિભક્તિ એક
વચનના સૂ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

(બ) પદને છેડે જો સૂ વ્યંજન આવ્યો હોય તો તેનો
વિસર્ગ કરવો.

૨. વિસર્ગની પહેલા જ કે આ શિવાય બીજો કોઈ સ્વર
આવ્યો હોય અને વિસર્ગની પછી કોઈ સ્વર અથવા

ધોષ વ્યંજન આવ્યો હોય તો વિસર્ગને બદલે ર્ મુ-
 કવો જેમકે રવિઃ+હ્રદયમ્; અહિં વિસર્ગની પહેલાં ર્
 આવેલો છે. ને વિસર્ગની પછી ર્ આવ્યો છે. માટે
 વિસર્ગનો ર્ કરવો. એટલે રવિર્+હ્રદયમ્ થયું એટલે
 રવિહ્રદયમ્ થયું, એજ પ્રમાણે કપિમિઃ+રાવણમ્; અહિં
 વિસર્ગ પહેલાં ર્ આવ્યો છે ને વિસર્ગ પછી ર્ આ-
 વ્યો છે. ર્ ધોષ વ્યંજન છે માટે વિસર્ગનો ર્ કરવો;
 એટલે કપિમિર્ રાવણમ્ થયું; મનોઃ અપત્યાનિ; અહિં
 વિસર્ગ પહેલાં ઓ આવ્યો છે ને વિસર્ગ પછી જ
 (સ્વર) આવ્યો છે માટે મનોર્ અપત્યાનિ એટલે
 મનોરપત્યાનિ થયું; માનુઃ+દિનસ્ય એમાં વિસર્ગ પહે-
 લાં ર્ આવ્યું છે ને વિસર્ગ પછી ર્ આવ્યો છે. ર્
 ધોષ વ્યંજન છે માટે માનુર્ દિનસ્ય થયું અહિં યાદ
 રાખવું કે વિસર્ગ પહેલાં જ કે આ શિવાયનો સ્વર
 હોયો જેમકે કારણ કે જે વિસર્ગ પહેલાં જ કે આ
 આવતો હોય તો આપણે શીખી ગયા તેમ વિસર્ગનો
 લોપ થાય છે જેમકે દેવાઃ આગચ્છન્તિઃ દેવા આગચ્છન્તિઃ;
 જે ર્ની પછી ર્ આવે તો આગલા ર્નો લોપ થાય
 છે (ઉઝાડી દેવો) અને આગલા ર્નો આગળ જે
 હ્રસ્વ સ્વર આવતો હોય તો તે સ્વરને દીર્ઘ કરવો,
 જેમકે નિર્+રસઃ અહિં ર્ની પછી ર્ આવ્યો માટે
 આગલા ર્ને ઉઝાડી દીધો; વળી આગલા ર્ (નિ-
 ના ર્ પહેલાં)ની પહેલાં ર્ સ્વર આવેલો છે ને તે

હસ્ત છે; માટે તેને દીર્ઘ કરવો એટલે હને બદલે દ્વિ
યધ એટલે નિર્+રસઃ તુ' નીરસઃ તથુ' તેજ પ્રમાણે
નિર્+રોગઃ=નીરોગઃ તેજ પ્રમાણે ધૂર્જટિઃ+રક્ષતિ=ધૂર્જટિર્
રક્ષતિ (નિયમ ૨ પ્રમાણે) અને ધૂર્જટી+રક્ષતિ [નિયમ
પ્રમાણે) તેજ પ્રમાણે કપિભિઃ રાવણમ્=કપિભિર્+
રાવણમ્=કપિમી રાવણમ્.

નિયમ ૪:—જ્યારે પદને છેડે ઇ અથવા ઓ આવતો હોય અને
તેની પછી અ આવતો હોય તો અ આગલા ઇ અથવા
ઓ ની સાથે ભળી જાય છે અને આ ભેળવણી મુત્તવ-
વા સાર અને સ્થાને અવગ્રહ (૩) મુકવાનો રિવાજ
છે; જેમકે:—વીરઃ અરીન્; અહિં વિસર્ગ પહેલાં અ
આવેલો છે ને વિસર્ગ પછી અ આવેલો છે; માટે
વિસર્ગનો ડ થયો. વીર ડ અરીન્= વીરો અરીન્;
વીરો એ પદ છે ને તેને છેડે ઓ આવેલો છે ને તેની
પછી અ આવેલો છે; માટે આ નિયમથી અ હીડી જશે
ને તેને બદલે નિશાની દાખલ ડ મુકવામાં આવશે.
વીરોઽરીન્ તેજ પ્રમાણે રામઃ અશ્વમ્=રામો અશ્વમ્
રામોઽશ્વમ્.

નિયમ ૫:—ઇ, ઈ, ઓ અને ઔની પછી સ્વર આવે તો તેમને
વાસ્તે અનુક્રમે અય, આય, અવ્ અને આવ્ મુકવા;
જેમકે નૈ+ અક; અહિં ઈ પછી અ આવ્યો છે માટે ઈના
આય થયો; એટલે ન ાય+અકઃ નાયક; તથુ' એજ પ્રમાણે.

પૌ+અક=પાવકઃ હરે+અ, હરણ્+અ-હરણે; ગુરો+ અ =
ગુરવ્+અ= ગુરવે.

નિયમ ૬;—જો ઇ, ઈ, ઓ અને ઔ પદને અંતે આવેલા હોય
અને તેમની પાછળ અ કે આ આવતો હોવાથી તેમને
વાસ્તે અનુક્રમે અય્, આય્ અવ્ અને આવ્ મુકાતા હોય
તો આ અય્, આય્ અવ્ અને આવ્ નો વિકલ્પે વ્
અને વ્ ઉડાડી દેવો અનેય્ અને વ્ ઉડાડી દેવાથી જે
સ્વરો ભેગા આવે તેમની સંધિ કરવી નહિ. જેમકે
ગુરૌ+અપિ પાંચમા નિયમથી ઔને વાસ્તે આવ્ મુકવો.
એટલે ગુરાવ્+અપિ થયું. હવે આ નિયમમાં કહેલું છે કે
ગુરવ્નો વ્ વિકલ્પે ઉડાડી શકાય એટલે ગુરાવ્+અપિ
અથવા ગુરા (વ્ ઉડાડી દેવાથી) અપિ થયું. હવે
ગુરા+અપિમાં જે સ્વર સાથે આવ્યા પણ આ નિયમ
કહે છે કે તેમના સંધિ થાય નહિ. કારણ કે આ જે
સ્વર વચ્ચે જે વ્ હતો તે ઉડાડી દેવાથી આ જે સ્વર
ભેગા આવ્યા છે માટે ગુરૌ+અપિનું ગુરાવપિ અથવા
ગુરા અપિ સંધિઓ થાય; તેજ પ્રમાણે લેઃ
મન્યતે+આત્માનમ્; છટ્ટા નિયમથી ણનો અવ્ થયો; માટે
મન્યતય્+આત્માનમ્ છટ્ટા નિયમથી (ણને બદલે જે
અય્ મુકયો તે) અવ્નો વ્ વિકલ્પે (આપણી મરજી
થાય તો) ઉડાડી દેવો; એટલે મન્યતય્+આત્માનમ્
અથવા મન્યત+આત્માનમ્ એમ થયું. મન્યત આત્માનમ્
માં અ અને આ એવા જે સ્વર પડખે આવ્યા પણ

તેમની સંધિ થાય નહિ. કારણ કે જે કારણ ગુરુ
અવિ માં લાગ્યું તેજ અહિં લાગુ પડે છે. એટલે મન્યતે
+આત્માનમ્ તુ કાંતો મન્યત આત્માનમ્ અથવા મન્યત
આત્માનમ્ થયું. અહિં યાદ રાખવું કે જો અય્ આવ્,
અવ્, આવ્નો ય્ અથવા વ્ ઉડાડવો હોય તો આપણે
જોવું જોઈએ કે તેમના મૂળ પ્રતિનિધિ ઇ, યે, ઓ,
ઔ, પદને અંતે આવેલાં છે કે નહિ. જો તે પદને
અંતે આવેલા ન હોય પણ શબ્દના ગર્ભમાં હોય તો
અય્ વગેરેનો ય્ અથવા વ્ ઉડાડી શકાય નહિ, દાખલા
તરીકે લો. હરે+ઇ=હરયે; હરયે પદ કહેવાય; કારણ કે
હરિ શબ્દની એ ચોથી વિભક્તિ છે; પણ હરે+ઇ એ
પદ નથી. માટે હરે+ઇનું કેવલ હરયે થાય; અહિં વ્
ઉડી જાય નહિ.

નિયમ ૭ મો:—જ્યારે

(૧) સ્ત્રી પછી શ્ અથવા ચ વર્ગનો અક્ષર (ચ્, છ્, જ્,
ઝે, ઝૂ) અક્ષર આવે તો સ્ત્રી શ્ કરવો; જેમકે હવિસ્
ચિનેતિ; અહિં સ્ત્રી પછી ચ આવ્યો; માટે સ્ત્રી શ્
થયો એટલે હવિસ્+ચિનોતિ=હવિશ્ચનોતિ થયું; તેજ
પ્રમાણે અર્ચિસ્+શાન્ત; અહિં સ્ત્રી પછી શ્ આવ્યો
માટે સ્ત્રી શ્ થયો એટલે અર્ચિશ્શાન્ત થયું.

(૨) જો ત વર્ગના અક્ષર પછી શ્ આવે તો ત વર્ગના
અક્ષરને બદલે ચ વર્ગનો અનુરૂપ અક્ષર મુકવો. જેમકે
અગત્+શેતે; અહિં ત પછી શ્ આવ્યો; માટે ત વર્ગ-

ના અક્ષર ત્ વાસ્તે ચ વર્ગનો અક્ષર મુકવો; ત્ વર્ગનો પહેલો અક્ષર ત્ છે; માટે ત્ને બદલે ચ વર્ગનો પહેલો અક્ષર ચ મુકવો એટલે જગાચ્ રીતે થયું,

(૩) બે ત વર્ગના અક્ષર પછી ચ વર્ગનો અક્ષર આવે તો ત વર્ગના અક્ષરને બદલે ચ વર્ગનો અનુરૂપ અક્ષર મુકવો; જેમકે ઋનીન્+જયતિ; અહિં ન્ તે વર્ગનો અક્ષર છે ને જ ચ વર્ગનો અક્ષર છે; તે બે સાથે આવ્યા; માટે ન્કે જે ત વર્ગનો અક્ષર છે તેને બદલે ચ વર્ગનો અનુરૂપ અક્ષર મુકવો; હવે ન્ એ ત વર્ગનો છેલ્લો અક્ષર છે; ને ચ વર્ગનો છેલ્લો અક્ષર જ્ છે; માટે ન્ ને બદલે જ્ મુકવો એટલે ઋનિજ્ જયતિ એમ થયું; એજ પ્રમાણે બ્રુઓ સત્+ચરિતમ્; અહિં ત્ પછી ચ આવ્યા; માટે ત્ને બદલે ચ મુકવો એટલે સચરિતમ્ થયું; તેજ પ્રમાણે પ્રાસાદાત્+જનમ્; અહિં ત્ચ વર્ગનો છે; ને જ્, ચ વર્ગનો છે; તે બેગા આવ્યા હવે ત્ એ ચ વર્ગનો પહેલો અક્ષર છે ને ચ એ ચ વર્ગનો પહેલો અક્ષર છે; માટે ત્ને બદલે આપણે ચ મુકવો એટલે પ્રાસાદાચ્+જનમ્ એમ થયું હવે ૭ મા પાદના પાંચમા નિયમમાં આપેલું છે કે પદને છેડે (અનુનાસિક અથવા અંતઃસ્થ શિવાયનો) કોઈ વ્યંજન આવેલો હોય ને તેની પછી ઘોષ વ્યંજન અથવા સ્વર આવે તો તે વ્યંજન જે વર્ગનો હોય તે વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર તે વ્યંજન માટે મુકવો; એટલે પ્રાસાદાચ્+જનમ્;

અહિં જ ધોષ વ્યંજન છે; માટે જ ને વર્ગનો હોય
તે વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર જ વારતે મુકવો; જ જ વર્ગ-
નો છે ને તે વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર જ છે માટે જ ને
બદલે જ મુકવો એટલે પ્રાસાદાન્નનમ્ થયું.

વાક્યો.

કુબેરઃ નિધીનામીશઃ=કુબેરઃ નિધીનામ્ હશઃ (અસ્તિ) કુબેર નિ-
ધિઓના (ભંડારોનો) સ્વામી છે, Kuber is the
master of treasures **કુબેરઃ નિધીનામ્** તુ કુબેરો
નિધીનામ્ કયા નિયમથી થયું તે જણાવો **કુબેરઃ+ઈશઃ**ની
શી સંધિ થાય તે બતાવો. (કુબેર ઈશઃ),

માતલિરિન્દ્રસ્ય સારથિઃ=માતલિઃ રિન્દ્રસ્ય સારથિઃ (અસ્તિ); મા-
તલિ ઈન્દ્રનો સારથી (રથ હાંકતાર) છે Matali is
the charioteer of Indra; **ઈન્દ્ર**નું ત્રીજું નિઃશ્ઠિત
એક વચન **ઈન્દ્રે**ન થાય કે **ઈન્દ્રે**ણ ?

(જવાબ **ઈન્દ્રે**ણ કારણ કે **ઈન્દ્રે**ન=ઈન્દ્ર+ઈન્દ્ર+ન; રૂની પછી
જ આંચો તે તેની પછી જ આંચો; છતાં બાધ નહિ કારણ કે
તે સ્વર છે; માટે **ઈન્દ્રે**ણ થાય, જૂનો જ થાય);

અલયઃ કુસુમાનાં ગંધં હરન્તિ=અલયઃ કુસુમાનામ્ ગન્ધમ્
હરન્તિઃ ભમરાઓ કુસુમ (ફુલ)ની ગંધ લઈ જાય છે. But
carry away the smell of flowers ધ્યાનમાં રાખો કે બેકે

મોંઘ ગુજરાતીમાં શ્રીલિંગ (નરગતિ) છે પણ સંસ્કૃતમાં તે તે પુલ્લિંગ છે; અલિનો રૂપાખ્યાન આપો.

સાધવો વિપત્સુ ધૈર્ય ન ત્યજન્તિ=સાધવઃ વિપત્સુ ધૈર્ય ત્યજન્તિ સાધુ પુરૂષો વિપત્તિમાં ધીરજને છોડતા નથી. Good men do not abandon courage in adversities. સાધવઃ વિપત્સુનું સાધવો વિપત્સુ કેમ થવું તે સમજાવો.

બાલાઃ પાંસુભિઃ ક્રીડન્તિ=બાલકો રેત વડે રમે છે; children play with dust.

સ્વસ્તિ હમેશાં ચોથી વિભક્તિવાળા નામની સાથે વપરાય છે Hail Hari સ્વસ્તિ હરયે.

વિશેષણની જાતિ વિગેરે નામની પેઠે હોય છે. વહુ જ્યારે પુલ્લિંગ વિશેષ્ય સાથે વપરાયું હોય ત્યારે તેના રૂપાખ્યાન ગુરુ પેઠે કરવાં.

પાઠ ૯.

આત્મનેપદ વર્તમાનકાળ=અને આકારાન્ત નામો.

ક્રિયાપદો જે જાતના હોય છે; કેટલાક ક્રિયાપદો પરસ્મૈવદી હોય છે, ને કેટલાક આત્મનેપદી હોય છે; એટલે કે કેટલાક ક્રિયાપદોના રૂપાખ્યાન અમુક પ્રત્યયોના સમૂહથી થાય છે. ત્યારે બીજા ક્રિયાપદોનાં રૂપાખ્યાન જુદા પ્રત્યયોના સમૂહથી થાય છે. ક્રિયાપદોના આ બેદ દર્શાવવા સાર તેમના પરસ્મૈવદી અને આત્મનેપદી એવા વિભાગ પાડેલા છે; પરસ્મૈવદી અને આત્મનેપદી

શબ્દો ઘણા અર્થ સૂચક લાગતા નથી. તેમજ કયા ક્રિયાપદો પરસ્મૈપદી અને કયાં ક્રિયાપદો આત્મનેપદી તે જાણવાને સંસ્કૃત વ્યાકરણકારોએ કાંઈ સરખો નિયમ આપ્યો નથી. કેવળ શબ્દકોશનો આશ્રય આ જાણવા સાર લેવો પડે છે. તેના વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે:—

પરસ્મૈપદી ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો,
આત્મનેપદી ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો.

મિ	વઃ	મ	૫	વહે	મહે
સિ	વઃ	ય	સે	હયે	ધ્વે
તિ	તઃ	અન્તિ	તે	હતે	અન્તે

આત્મનેપદી વર્તમાનકાળના બધા પ્રત્યયો ણકારાન્ત છે.

હવે ચાલો રૂપાખ્યાન કરીએ વૃષ્ પહેલા ગણુનો ધાતુ છે તે તે આત્મનેપદી છે. માટે વૃષ્+અ (ગગની નિશાની); હવે આપણે પહેલા ગણુના વિચારમાં શીખી ગયા કે પહેલા ગણુની નિશાની જ ની આગળ ધાતુના ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે; માટે વૃષ્ માં ઉપાન્ત્ય ઋનો ગુણ કરવો; ઋનો ગુણ અર્ માટે વર્ધ્+અ =વર્ધ થયું. હવે પ્રત્યયો લગાડવા.

વર્ધ્+હ	વર્ધ્+વહે	વર્ધ્+મહે
વર્ધ્+સે	વર્ધ્+હયે	વર્ધ્+ધ્વે
વર્ધ્+તે	વર્ધ્+હતે	વર્ધ્+અન્તે

નિયમ:—જેમ પહેલા ગણુના પરસ્મૈપદી પ્રત્યયો મિ, વઃ અને મઃ આગળ જ (પહેલા ગણુની નિશાની)નો આ થતો તેમ અહિં પણ વહે અને મહે આગળ અનો આ કરવો; એટલે વર્ધ્ વહે અને વર્ધ્મહેને બદલે વર્ધ્+વહે અને વર્ધ્+મહે થયું.

નિયમ:—જેમ પહેલા ગણના પરસ્પૃષ્ટી ક્રિયાપદમાં, અન્તિ આગળ બનો લોપ થતો તેમ અહિં પણ અન્તે આગળ બનો લોપ કરવો; માટે વધ+અન્તે વર્ધ+અન્તે=વર્ધન્તે. માટે રૂપો નીચે પ્રમાણે થયા:— [અ+હ=અ].

વર્ધે	વર્ધાવહે	વર્ધામહે
વર્ધસે	વર્ધેથે	વર્ધધ્વે
વર્ધતે	વર્ધેતે	વર્ધન્તે

તેજ પ્રમાણે મુદ્ પહેલો ગણ:—આનંદ પામવોનાં રૂપાખ્યાન કરીએ મુદ્+અ; ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ કરવો; માટે મોદ્+અ; હવે પ્રત્યયો લગાડી અને નિયમો ઉપર ધ્યાન આપીએ એટલે નીચે પ્રમાણે રૂપો થશે.

મોદે	મોદાવહે	મોદામહે	રમે	રમાવહે	રમામહે
મોદસે	મોદેથે	મોદધ્વે	રમસે	રમેથે	રમધ્વે
મોદતે	મોદેતે	મોદન્તે	રમતે	રમેતે	રમન્તે

તેજ પ્રમાણે રમ્=શર કરવું; અને લમ્=મેળવવું, એમના રૂપાખ્યાન તૈયાર કરો; બંને પહેલા ગણ થાય.

તેજ પ્રમાણે હી=ઉડવું (ગણ ૧ લો); હી+અ (ગણની નિશાની) હવે અ આગળ ધાતુના અન્ત્યસ્વરનો ગુણ કરવો; માટે હે+અ=હય થયું. હવે પ્રત્યયો લગાડવા અને નિયમો ધ્યાનમાં રાખવા:—

હયે	હયાવહે	હયામહે
હયસે	હયેથે	હયધ્વે
હયતે	હયેતે	હયન્તે

તેજ પ્રમાણે માષ્=ખેલવું. વૃત્=હોવું, શુભ્: શોભવું, ત્રિ=રક્ષણ કરવું; આ ધાતુઓનાં રૂપો જાતે તૈયાર કરવાં; બધા પહેલા

ગણના ધાતુઓ છે. ત્યારે હવે આત્મનેપદી ધાતુઓનાં રૂપ તૈયાર કરતાં નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી.

(૧) ધાતુ કયા ગણનો છે; (૨) ધાતુને ગણની નિશાની લગાડો. (૨) ધાતુના ગણની નિશાની આગળ ગુણ કે વૃદ્ધિ થાય છે કે નહિ તે નક્કી કરો; એથા અને છઠ્ઠા ગણમાં ગુણ કે વૃદ્ધિનો સવાલ નથી; પહેલા ગણમાં ગુણનો સવાલ છે. અને દશમા ગણમાં ગુણ તથા વૃદ્ધિનો સવાલ છે. (૩) જો ગુણ થતો હોય તો અન્ત્ય સ્વર અને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ કરો (આ પહેલા ગણમાં કરવાતું) જો વૃદ્ધિ થતી હોય તો અન્ત્ય સ્વરની વૃદ્ધિ કરો અને ઉપાન્ત્ય જની વૃદ્ધિ કરો (અલગત કચ્, ગણ, રચ વગેરેમાં તેમ ન કરવું) અને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ કરો, (આ દશમા ગણના ધાતુમાં કરવું). (૪) પછી આત્મનેપદી પ્રત્યયો લગાડો. (૫) ગણની નિશાનીના અન્ત્ય જનો વહે, મહે આગળ આ કરવો ને અન્તે આગળ જ ઉડાડી દેવો.

પહેલા ગણના આત્મનેપદી ધાતુના રૂપો આપણે શીખ્યા; હવે ચાલો એથા ગણના આત્મનેપદી ધાતુના રૂપો કરીએ, યુષ્=તડવું તે એથા ગણનો છે માટે ચ લગાડવો યુષ્+ચ (અહિં એથા ગણમાં ગુણ, વૃદ્ધિની માથાકુટ નથી માટે લાગલા પ્રત્યય લગાડો) એ પ્રમાણે એથા ગણના બીજા આત્મનેપદી ધાતુઓના સંબંધમાં સમજવું.

યુષ્યે
યુષ્યસે
યુષ્યતે

યુષ્યાવહે
યુષ્યેથે
યુષ્યેતે

યુષ્યામહે
યુષ્યધ્વે
યુષ્યન્તે

હવે છઠ્ઠા ગણનો ધાતુ લઘ્યએ:—મૃ=મરવું, મૃનો આદેશ
 ક્રિય્ થાય છે; હવે ગણ નિશાની લગાડવી ક્રિય્+અ; હવે ૩પો
 વાસ્તે પ્રત્યયો લગાડો.

તે પ્રમાણે વિદ્-મેળવવું; વિદ્નો આદેશ વિન્દ્ થાય છે,
 માટે વિન્દ્+અ: હવે ૩પો-

ક્રિયે	ક્રિયાવહે	ક્રિયામહે	વિન્દે	વિન્દાવહે	વિન્દામહે
ક્રિયસે	ક્રિયેયે	ક્રિયધ્વે	વિન્દસે	વિન્દેયે	વિન્દધ્વે
ક્રિયતે	ક્રિયતે	ક્રિયન્તે	વિન્દતે	વિન્દેતે	વિન્દન્તે

હવે દશમા ગણનો ધાતુ લઘ્યએ:—દશમા ગણના ધાતુઓ
 સામાન્ય રીતે બંને પદી હોય છે; એટલે કે સામાન્ય રીતે તેમને
 પરસ્પૃષ્ટ અને આત્મનેપદી બંને જાતના પ્રત્યયો લાગે છે. દાખ-
 લા તરીકે લો ચુર્=ચોરવું. હવે ચુર્+અય; દશમા ગણના સંબંધમાં
 ગુણ અને વૃદ્ધિ સંબંધી ભુક્તવું નહિ.

અહિં ઉપાન્ત્ય ડ હસ્વ છે; માટે તેનો ગુણ થશે; એટલે
 ચોર્+અય=ચોરય થયું.

નટ્=નાચવું; નટ્+અય: હવે અય આગળ ઉપાન્ત્ય બની વૃદ્ધિ
 થાય; માટે નાટ્+અય થયું એટલે નાટય.

ચોરયે	ચોરયાવહે	ચોરયામહે
ચોરયસે	ચોરયેયે	ચોરયધ્વે
ચોરયતે	ચોરયેતે	ચોરયન્તે
નાટયે	નાટયાવહે	નાટયામહે
નાટયસે	નાટયેયે	નાટયધ્વે
નાટયતે	નાટયેતે	નાટયન્તે

પણ કથનું કથન થશે; ત્યાં ઉપાન્ત્ય બની વૃદ્ધિ થશે નહિ. કારણ કે તે ઉપાન્ત્ય બની વૃદ્ધિ કરવાના નિયમનો અપવાદ (exception) છે; તેજ પ્રમાણે રજ, ગળ્માં સમજવું.

તેજ પ્રમાણે પીઢમાં ઉપાન્ત્ય રૂનો ગુણ નહિ થાય; કારણ કે અહિં ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ છે. જો તે હ્રસ્વ હોય તો વૃદ્ધિ થાય; પીઢ+અચ=પીઢચ (પછી પ્રત્યયો લગાડો) એવા ગણુનો 'જન્=પેદા થવું; જન્મવું' ધાતુ છે; તે આત્મનેપદી છે તેનો આદેશ જા થાય છે; માટે જન્ને બદલે જા મુકવો; પછી જા+ચ+પ્રત્યયો; એટલે જાયે જાયાવહે જાયામહે એ પ્રમાણે થયું.

આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામોનાં રૂપાખ્યાનો રમા પેઠે કરવાં; રમા એટલે લક્ષ્મી; તે પ્રમાણે શાલા: નિશાળ, વિદ્યા=જ્ઞાન. સીતા, શાલા-છોડી, મૃણા—મૃચ્છા વગેરે શબ્દોનાં રૂપો વિદ્યાર્થીએ જાતે તૈયાર કરવાં; અહિં યાદ રાખવું કે આકારાન્ત નામ સ્ત્રીલિંગ હોય તોજ તેનાં રૂપ રમા પ્રમાણે થાય; આકારાન્ત નામો સામાન્ય રીતે સ્ત્રીલિંગ હોય છે. ફટલાક આકારાન્ત નામો પુલ્લિંગ હોય છે. તેમના રૂપાખ્યાન રમા પેઠે થતાં નથી પણ જુદી રીતે થાય છે. તે હમણાં વિદ્યાર્થીને જાણવાની જરૂર નથી. યાદ રાખો કે આકારાન્ત નામો ઘણું કરીને તો નારીજાતિનાં હોય છે. એટલે તેમની જાતિ ઓળખવી ઘણી સુલભ છે.

આ પાઠના સંધિ નિયમો:—

- (૧) જ્યારે હ્રસ્વ પંથી વિગતિય સ્વર આવે તો હ્રસ્વનો વ્ કરવો.
જ્યારે ઘ્રસ્વ પંથી વિગતિય સ્વર આવે તો ઘ્રસ્વનો ઘ્ કરવો;
જ્યારે ક્રસ્વ પંથી વિગતિય સ્વર આવે તો ક્રસ્વનો ર્ કરવો;
જ્યારે લ્ પંથી વિગતિય સ્વર આવે તો લ્નો લ્ કરવો.
હ્રસ્વ=હ અથવા હૃ; ઘ્રસ્વ=ઘ અથવા ઙ; એ પ્રમાણે ક્ર
વર્ણમાં સમજવું.

વિગતિય એટલે સર્વથા નહિ; ફોનો વિગતિય સ્વર, જ, ઙ, ઙ, ઙ, ઙ, એ ક્ર વગેરે. દાખલા તરીકે હરન્તિ+મલય: (હ+અ: જ) માટે હરન્ત્યલય: થયું. તે પ્રમાણે પ્રતિ+ઉત્તરમ્; (હ+ઘ=યુ) માટે પ્રયુત્તરમ્ થયું. આ નિયમ આગળના પાઠોમાં આવી ગયો છે. સાં વિશેષ સમજુતિ વાસ્તે જોવું.

- (૨) જ્યારે પદને અંતે ન્ આવે અને તેની પંથી ચ્, છ, અથવા ટ્, ઠ્, અથવા ત્, થ, એમાંનો કોઈ અક્ષર આવે તો ન્ ને બદલે અનુસ્વાર અને વિસર્ગ મુકવો. જેમકે વિઢાલાન્+તાઢયતિ; અહિં વિઢાલાન્ એ પદ છે. કારણ કે તે વિઢાલ શબ્દનું બીજી વિકૃતિ બહુ વચન છે. ન્ પદને અંતે આવેલો છે તે તેની પંથી ત્ આવ્યો છે; માટે ન્ને બદલે અનુસ્વાર અને વિસર્ગ મુકવો; એટલે વિઢાલાન્+તાઢયતિ=વિઢાલા: તાઢયતિ થયું; તે પ્રમાણે રૂપકાન્+ધિનોતિ; અહિં ન્ પદને અંતે છે ને તેની પંથી ચ્ આવ્યો માટે રૂપકા: +ધિનોતિ થયું.

(૩) વિસર્ગની પછી જ્ અથવા જ્ આવે તો વિસર્ગનો જ્ કરવો.
 વિસર્ગની પછી જ્ અથવા ય્ આવે તો વિસર્ગનો સ્ કરવો.
 વિસર્ગની પછી ટ્ અથવા ધ્ આવે તો વિસર્ગને બદલે ષ્ મુકવો.
 દાખલા તરીકે બિહાર્લાઃ+સ્તાદયતિ; અહિં વિસર્ગ પછી જ્
 આવ્યો. માટે વિસર્ગને બદલે સ્ મુકવો; એટલે બિહાર્લાસ્તાદયતિ
 થયું; તેજ પ્રમાણે રૂપકાઃ+ચિનોતિ; અહિં વિસર્ગ પછી જ્
 આવ્યો; માટે વિસર્ગને બદલે જ્ મુકવો; એટલે રૂપકાચિનોતિ
 થયું; તેજ પ્રમાણે હરિઃચરતિ=હરિશ્ચરતિ; રામઃતરતિ=રામસ્ત-
 રતિ; રામઃ+ટીકતે અહિં વિસર્ગ પછી ટ્ આવ્યો; માટે
 વિસર્ગનો ષ્ કરવો; એટલે રામટીકતે થયું.

(૪) જ્યારે નામ અથવા ક્રિયાપદના દ્વિવચનના રૂપને અંતે ફે,
 જ અથવા ણ આવતા હોય ત્યારે તે સ્વરોની, ખીજ પછીથી
 આવતા કોઈ સ્વરો જોડે સંધિ થતી નથી. જેમકે કપી
 આગચ્છતઃ અહિં કપિતું પહેલી વિભક્તિ દ્વિવચન રૂપ કપી
 થાય છે; માટે ફેની પછી આવતા આ સાથે સંધિ થશે નહિ.
 એટલે કપી આગચ્છતઃ એમજ રહેશે તે પ્રમાણે હૃષ્+અસ્યતિ,
 લમેતે+અન્ન વગેરેમાં સંધિ થશે નહિ. કારણ કે હૃષ્ અને
 લમેતે દ્વિવચનરૂપ છે. પણ ગૃહે અનલઃ=ગૃહેડનલઃ કારણ કે ગૃહે
 અહિં દ્વિવચન નથી પણ સપ્તમી વિભક્તિનું એકવચન છે.
 ગૃહે=ધરમાં.

(૫) (અ) જ્યારે સ્ પછી જ્ આવે ત્યારે સ્ને બદલે ષ્ મુકવો.
 (બ) જ્યારે સ્ પછી ટ્ વર્ગનો કોઈ અક્ષર આવે (ટ્,

ટૂ, ઢૂ; ઢ, જ,) તો સ્ને બદલે ષ મુકવો.

(૬) જ્યારે ત્ વર્ગના અક્ષર પછી (ત્, થ, દ, ષ, જ)
 ષ આવે તો ત્ વર્ગના અક્ષરને બદલે ઢ વર્ગનો અનુ-
 રૂપ અક્ષર મુકવો.

(૭) જ્યારે ત્ વર્ગના અક્ષર પછી ઢ વર્ગનો અક્ષર આવે
 ત્યારે ત્ વર્ગના અક્ષરને બદલે ઢ વર્ગનો અનુરૂપ
 અક્ષર મુકવો.

દાખલા તરીકે:—રામસ્+વઢઃ અહિં સ્ની પછી ષ આવ્યો;
 માટે સ્નો ષ થયો. એટલે રામવઢઃ થયું.

ગોવિંદસ્+ટાકતે અહિં સ્ની પછી ઢ આવ્યો; માટે સ્ને
 બદલે ષ મુકવો; એટલે ગોવિંદષ્ટોકતે એમ થયું.

તત્+ટીકા:—અહિં ત વર્ગના (ત્ અક્ષર) અક્ષર પછી ઢ
 વર્ગનો (ઢ અક્ષર) આવ્યો; માટે ત વર્ગના અક્ષર બદલે ઢ
 વર્ગનો અનુરૂપ અક્ષર મુકવો. ત્ તવર્ગનો પહેલો અક્ષર છે; માટે
 સ્ને બદલે ઢ વર્ગનો પહેલો અક્ષર ઢ મુકવો; એટલે તટીકા થયું
 તેજ પ્રમાણે ડઢ્+હય તે; અહિં ઢ્ તવર્ગનો ત્રીજો અક્ષર છે; તેની
 પછી ઢ, ટ વર્ગનો અક્ષર આવ્યો; માટે ઢ્ (ત વર્ગના ત્રીજા
 અક્ષરને બદલે) ઢ વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર મુકવો. માટે ઢ્ને બદલે (ત
 વર્ગના ત્રીજા અક્ષરને બદલે) ઢ વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર મુકવો. ઢ
 વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર ઢ; માટે ઢ્ને બદલે ઢ મુકવો; માટે ડઢ્+હય-
 તે=ડઢ્+હયતે; તેજ પ્રમાણે જગત્+હયતે=જગઢ્ હયતે; ચક્રિન્+ઢૌકતે;

અહિં ન ત વર્ગનો છેલ્લો અક્ષર છે; તેની પછી ટ વર્ગનો અક્ષર
(ટ) આવ્યો માટે જૂને બદલે ટ વર્ગનો છેલ્લો અક્ષર (ણ)
સુકવો એટલે ચક્રિન્+ઠૌકસે=ચક્રિન્ ઠૌકસે થયું.

કન્યયોર્વિવાહં ચિન્તયામિ=કન્યયોઃ વિવાહં ચિન્તયામિઃ એ
કન્યાઓના વિવાહનો વિચાર કરું છું. I think about the
marriage of two girls. કન્યયોઃ વિવાહમ્=કન્યયોર્વિવાહં
કયા નિયમથી થયું તે સમજવો કન્યાનાં રૂપાખ્યાન આપો.

આતપાત્ ત્રાયત આતપત્રમ્=આતપાત્ ત્રાયતે આતપત્રમ્=૧૬-
કાથી છત્રી સંરક્ષણ કરે છે; An umbrella protects (a
man) from sunshine ત્રાયતે+આતપત્ર; ઘની પછી આ આ-
વ્યો માટે ઘનો અર્થ થયો; માટે ત્રાયત્+અઘ્+આતપત્ર થયું. અઘ્-
નો વિકલ્પે ચ ઉડી ગયો (જુઓ શિક્ષિકા પાતું ૨૦ મું નિયમ
૬) તેથી ત્રાયતયાપત્ર થાય અથવા ચ ઉડાડી દેતાં ત્રાયત્+અ+આ-
તપત્ર થયું એટલે ત્રાયત+આતપત્રમ્ થયું; ચ ઉડાડી દેવાથી જે એ
સ્વર ભેગા આવે તેમની સંધિ થાય નહિ. માટે ત્રાયતઆતપત્રમ્
રહેવાનું (એટલે અ+આ=આ એમ સંધિ થઈ નહિ.) માટે ત્રાયતે
+આતપત્ર= (૧) ત્રાયતયાપત્ર અથવા (૨) ત્રાયત આતપત્રમ્
આ સંધિના ખુલાસા વાસ્તે જુઓ નિયમ ૫ અને ૬ પાતુ ૨૦-
શિક્ષિકા, ત્રૈતા રૂપાખ્યાન (વર્તમાનકાળ) આપો.

નરાણાં તૃણા ન શામ્યતિ=નરાણામ્ તૃણા ન શામ્યતિ=૨
પુરુષોની તૃણા શમતી નથી; man's desire is not quenched

નૃષ્+ના=નૃણા; નનો જુ થયો. નરા+નામ્=નરા+નામ્=નરાણા; ન
નો જુ થાય એ નિયમ વાંચી જાઓ.

લોપામુદ્રાગસત્યસ્વભાર્યા; લોપામુદ્રા અગસત્યસ્વ ભાર્યા; લોપા-
મુદ્રા અગસત્યની સ્ત્રી (થાય). Lopamudra is the wife
of Agastya.

પંકે જાયતે પંકજમ્=પંકજમ્ પંકે જાયતે=કમળ કાદવમાં થાય
છે. A lotus is born in mud; જન્ થોથા ગણુનો ધાતુ
છે. તેનો આદેશ જા થાય છે; જન્નાં વર્તમાનકાળનાં રૂપ આપો.
તે આત્મનેપદી છે.

સંસ્કૃત કરો;—

વર્ષાઋતુમાં દેડકાં ડે ડે કરે છે (રંડ)=વર્ષાસુ મેકા; રટન્તે;
અર્ધિં યાદ રાખવું કે વર્ષા શબ્દ હમેશાં બહુ વચનમાં વપરાય છે.

પાઠ ૧૦ સર્વનામ વિચાર.

સંસ્કૃતમાં મુખ્ય સર્વનામો નીચે પ્રમાણે છે:—સર્વ=સહુ;
તદ્=તે; एतद्=આ; यद्=જે; કિમ્=કોણ અથવા શું; અસ્મદ્=હું
અથવા અમે; युष्मद्=તું અથવા તમે; इदम्=આ; અદ્=આ અથવા
પેણું; अन्य=બીજું.

આ સર્વનામોમાંથી શિક્ષિકામાં ૧૦ માં પાઠમાં સર્વ, તદ્,
અદ્, કિમ્, અન્ય, एतद्—એટલાં સર્વ નામોનાં રૂપો આપેલાં છે;

સામાન્ય રીતે સર્વનામોનાં નર જાતિ, નારી જાતિ અને નાન્યતર જાતિ ત્રણેમાં રૂપો હોય છે. માટે તેમનાં ત્રણે જાતિનાં રૂપો વિદ્યા-ર્યાએ ગોખી તૈયાર કરવા; તેમનાં રૂપો યાદ રાખવાની કૃત્તી અહિં આપવામાં આવશે.

સર્વ, પુલ્લિંગનાં રૂપાખ્યાન અકારાન્ત નામ રામ પેઠે કરવાં; કેવળ યાદ રાખવું કે ચોથી વિભક્તિ એક વચનમાં સર્વાચને બદલે સર્વસ્મૈ થાય; પાંચમી વિભક્તિ એક વચનમાં સર્વાત્ ને સર્વસ્માત્ થાય છે; છઠ્ઠી વિભક્તિ એક વચનમાં પાંચમી વિભક્તિ એક વચન પ્રમાણે થાય છે, છઠ્ઠી વિભક્તિ અનેક વચનમાં સર્વાણામ્ ને બદલે સર્વેણામ્ થાય છે; સાતમી વિભક્તિ એક વચનમાં સર્વેને બદલે સર્વસ્મિન્ થાય છે, અને પ્રથમા વિભક્તિના બહુ વચનમાં સર્વાઃ ને બદલે સર્વે થાય છે.

સર્વ—સ્ત્રી લિંગ (સર્વેનું સ્ત્રી લિંગ સર્વા થાય છે). નાં રૂપાખ્યાન જાલા પેઠે કરવાં; કેવળ યાદ રાખવું કે, ચોથી વિભક્તિ એક વચનમાં સર્વાચૈ ને બદલે સર્વસ્યૈ થાય છે; પાંચમી વિભક્તિ એક વચનમાં સર્વાયાઃ ને બદલે સર્વસ્યાઃ=થાય છે; છઠ્ઠી વિભક્તિ એક વચનમાં પાંચમી વિભક્તિ એક વચન પેઠે થાય છે; સાતમી વિભક્તિ એક વચનમાં સર્વાયામ્ ને બદલે સર્વસ્યામ્ થાય છે; છઠ્ઠી વિભક્તિ બહુ વચનમાં સર્વાસામ્ થાય છે.

સર્વ—નપુંસકલિંગ; પહેલી અને બીજી વિભક્તિનાં બંધાં વચનનાં રૂપ બનતી પેઠે કરવાં; અને ત્યાર પછીની બધી વિભક્તિનાં રૂપ સર્વ પુલ્લિંગનાં પેઠે કરવાં;

પર (બીજું), અન્ય અને વિષય (સમગ્ર); આ સર્વ નામ છે તે તેમનાં રૂપ ત્રણે જાતિમાં સર્વે પેઠે થાય છે; અન્યનું નપુંસકલિંગ પહેલી વિભક્તિ એકવચન અન્ય નહિ પણ અન્યથ થાય છે તે યાદ રાખવું.

યદ્-જે; તેનાં પુલ્લિંગ રૂપ કરતી વખતે, યદ્ને બદલે ય હોય એમ ધારવું અને પછી સર્વ પુલ્લિંગ પેઠે તેનાં રૂપ કરવાં.

યદ્-જે; સ્ત્રી લીંગ હોય ત્યારે યદ્ને બદલે યા હોય એમ ધારવું; પછી સર્વ સ્ત્રી લીંગની પેઠે તેનાં રૂપ કરવાં.

યદ્-નપુંસકલિંગનાં રૂપ સર્વ નપુંસક પેઠે કરવાં; પહેલી વિભક્તિ એક વચનમાં યં નહિ પણ યદ્ થાય તે યાદ રાખવું.

તદ્-તે;--પુલ્લિંગ રૂપો:--પહેલી વિભક્તિ એક વચનમાં તદ્ થાય છે; બાકીનાં રૂપો કરવા વાસ્તે તદ્ને બદલે ત છે એમ ધારવું ને પછી સર્વ પુલ્લિંગની પેઠે તેનાં રૂપો કરવાં.

સ્ત્રી લીંગ રૂપો.—પહેલી વિભક્તિ એક વચનમાં સા થાય છે; પછી તદ્ને બદલે ત ધારવું ને બાકીનાં રૂપો સર્વ સ્ત્રી લીંગ પેઠે કરવાં.

નપુંસક લિંગ—પહેલી વિભક્તિમાં એક વચનમાં તદ્ થાય છે; બાકીનાં રૂપો તદ્ ને બદલે ત છે એમ ધારી સર્વ નપુંસક પેઠે કરવાં.

કિમ્—પુલ્લિંગ—કિમ્ને બદલે ક ધારવો; ને સર્વ પુલ્લિંગ પેઠે રૂપ કરવાં.

સ્ત્રીલિંગ—કિમ્ને બદલે ક ધારવો; ને સર્વ સ્ત્રીલિંગ પેઠે રૂપ કરવાં.

નપુંસકલિંગ—પહેલી વિભક્તિ એકવચનનું રૂપ કિમ્ થાય છે; બાકીનાં રૂપો સર્વ નપુંસકલિંગ પેઠે.

પુલ્લનાં રૂપો શિક્ષિકામાંથી તૈયાર કરવાં; જ્યાં આગળ બે-વડાં રૂપ થતાં હોય તે ધ્યાનમાં રાખવાં.

યાદ રાખો કે સર્વ નામને આઠમી (સંબોધન) વિભક્તિ હોતી નથી.

આ સર્વ નામો માંહેલાં તદ્દ વદ્ અને કિમ્ બે રીતે વપરાય છે; તેઓ સર્વનામ તરીકે વપરાય છે ને વિશેષણ તરીકે પણ તેઓ વપરાય છે; જેમકે તે આવે છે. સઃ આગच्छति; તે આવે છે; સા આગच्छति તે (સ્ત્રીલિંગ) આવે છે, કાણુ જાય છે કઃ ગच्छति; જે જાય છે યઃ ગच्छति; વળી તેઓ વિશેષણ તરીકે પણ વપરાય છે; જેમકે તે માણુસ આવે છે સઃ જનઃ આગच्छति; કયો માણુસ આવે છે. કઃ જનઃ આગच्छति; જે માણુસ આવે છે યઃ જનઃ આગच्छति; જે નગરમાંથી ચસ્માત્ નગરાત્; કયા નગરમાંથી કસ્માત્ નગરાત્; તે નગરમાંથી તસ્માત્ નગરાત્.

તદ્નાં રૂપ બેવાર વપરાય છે ત્યારે તેનો અર્થ ‘વિવિધ’ થાય છે; જેમકે, તેષુ તેષુ દેશેષુ—જુદા જુદા (વિધવિધ) દે-શોમાં; તાઃ તાઃ વાર્તાઃ=વિધવિધ વાતો, તેમ્બઃ તેમ્બઃ પુરુષેભ્યઃ=જુદા જુદા માણુસો પાસેથી.

કિંચિત્—એ સર્વનામ છે; તેનો અર્થ ‘કેટલુંક’ એવો થાય છે. તેનાં રૂપાખ્યાનો કિં નાં રૂપાખ્યાનો કરી તેમને અંતે ચિત્ લગાડવાથી થાય છે. જેમકે.—

કિંચિત્—પુલ્લિંગ.

કચિત્	કૌચિત્	કેચિત્
કંચિત્	કૌચિત્	કાચિત્ (કારણ)

કે કાન્+ચિત્=કાઃ+ચિત્=કાચિત્)

કેનચિત્	કામ્યાચિત્	કૈચિત્
કસ્મૈચિત્	કામ્યાચિત્	કેમ્યચિત્
કસ્માચિત્	કામ્યાચિત્	કેમ્યચિત્
કસ્યચિત્	કયોચિત્	કેષાંચિત્
કસ્મિંચિત્	કયોચિત્	કેષુચિત્

કિંચિત્—ત્રિલિંગ.

કાચિત્	કેચિત્	કાચિત્
કાંચિત્	કેચિત્	કાચિત્
કયાચિત્	કામ્યાચિત્	કામિચિત્
કસ્યૈચિત્	કામ્યાચિત્	કામ્યચિત્
કસ્યાચિત્	કામ્યાચિત્	કામ્યચિત્
કસ્યાચિત્	કયોચિત્	કાસાંચિત્
કસ્યાંચિત્	કયોચિત્	કાસુચિત્

કિંચિત્—નપુંસકલિંગ.

કિંચિત્	કેચિત્	કાનિચિત્
કિંચિત્	કેચિત્	કાનિચિત્

ખાદીનાં ૩પો પુલ્લિંગ પ્રમાણે

તેજ પ્રમાણે કિંનાં ૩પોમાં જન અથવા ભવિ ઉમેરાય છે.
 ને તેના અર્થ કિંચિત્ જવાળ થાય છે; જેમકે કેટલાક પુરુષો
 કેચિત્ પુરુષાઃ અથવા કેચન પુરુષાઃ તેજ પ્રમાણે કેટલીક સ્ત્રીઓનું

કાસાંચિત્ નારીણામ્ અથવા કાસાંચન નારીણામ્ અથવા કાસામચિ
 નારીણામ્; કેટલીક યુક્તિઓથી, કૈશ્ચિદ્ યુક્તિમિઃ; કૈશ્ચન યુક્તિમિઃ;
 કૈરપિ યુક્તિમિઃ; કિમપિ વક્તવ્યં= કંઈક કહેવાનું, કાઽપિ વાર્તા=
 કંઈક વાર્તા

જ્યારે ચઢ્ઠી માથે કિંનાં રૂપો આવે છે ત્યારે બંનેનો અર્થ
 'ગમે તે' થાય છે; જેમકે યેન કેન પ્રકારેણ—ગમે તે રીતે; યસ્મિન્
 કસ્મિન્ ગ્રામે—ગમે તે ગામમાં ચો વા કો વા મધ્યામ્યહં=હું ગમે
 તે (જાતનો) હોઉં. વળી જ્યારે ચઢ્ઠી સાથે કિંનાં રૂપ આવે
 અને કિંનાં રૂપોમાં ચિત્ અથવા ચન અથવા અપિ ઉર્મેયું હોય
 ત્યારે પણ એજ અર્થ ('ગમે તે' અર્થ) થાય છે,

બીજાં પણ કેટલાંક ઉપયોગી સર્વનામો છે: પણ તેમનાં
 રૂપ આગળા પાઠમાં આવી ગયેલા શબ્દોથી જુદાં હોવાથી આગળ
 આપવામાં આવશે. તે શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે.

હયત્—આટલું.

પ્રતાવત્—એટલું.

કિયત્—કેટલું.

યાવત્—જેટલું.

તાવત્—તેટલું.

આ પાઠમાંના સંધિ નિયમો:—

- વિસર્ગની પછી જ, ષ્ અથવા સ્ આવે, તો (૧) વિ-
 સર્ગને તેમનો તેમ રહેવા દેવો અથવા (૨) તેને બદલે

અનુક્રમે જા, ષ્ અને સ્ મુકવાં; જેમકે સર્વઃ+ સ્વાર્થમ્=સર્વ સ્વાર્થમ્ અથવા સર્વઃ સ્વાર્થમ્; સર્વઃ+ શાન્તિમ્=સર્વશાન્તિમ્ અથવા સર્વઃ શાન્તિમ્.

૨. સઃ અને ણ્સઃ પછી લાગતો કોઈ વ્યંજન આવે તો બન્નેના વિસર્ગનો લોપ કરવો; જેમકે ણ્સઃ બાલઃ=ણ્સ બાલઃ; સઃ જનઃ=સજનઃ; ણ્સઃ પુત્રઃ=ણ્સ પુત્રઃ.

વાક્યો.

સર્વા દેવતા નમામિ=સર્વાઃ દેવતાઃ નમામિ=(હું) સર્વ દેવીઓને નમસ્કાર કરું છું. I bow to all goddesses; અહિં સંધિને લઇને વિસર્ગનો લોપ કયા નિયમથી થયો તે સમજાવો.

અન્ય દેવત્ કાનનમ્=અન્યત્ દેવત્ કાનનમ્—આ કાનન તો બીજું; This is another forest.

ક ણ્સે બાલ્લા=કે ણ્સે બાલાઃ—આ બાળકો કોણ છે; Who are these boys. ક ણ્સેની સંધિ ક ચેતે અથવા કણ્સે થાય; કયા નિયમથી તે સમજાવો.

સૈષા પરા કોટિઃ સ્નેહસ્ય=સા ણ્સા પરા કોટિઃ; સ્નેહસ્વ—આ તો પ્રેમની અવધિ (થઈ), This is the extreme limit of affection.

કા વેલા વર્તતે—શો વખત થયો છે—What is the time?

અમ્મ કૈષા—અમ્મ કા ઇષા—મા આ કૈષુ, Mamma who is this ? કા ઇષા—કૈષા કયા નિયમથી; અમ્માનાં રૂપાખ્યાન રમા પેઠે કરવાં; સંબોધન વિભક્તિમાં અમ્મે ન થતાં અમ્મ થાય છે તે ખ્યાનમાં રાખો.

પાઠ ૧૧ મો; સમાસ વિચાર.

સંસ્કૃતમાં એક સાદુ' નામ ખીજા સાદા નામ જોડે જોડી શકાય છે; અને આ સંયુક્ત રૂપ ત્રીજા નામ સાથે જોડી શકાય; અથવા તો કેટલાંક નામો એકી વખતે સાથે જોડી શકાય છે. આને સમાસ કહેવામાં આવે છે. સમાસ મુખ્યત્વે કરીને ચાર જાતના છે; દ્વન્દ્વ, તત્પુરુષ, बहुव्रीहि અને अव्ययीभाव; આ દરેકનાં ખાસ લક્ષણો શાં છે તે નીચે ખતાવવામાં આવશે. આ પાઠમાં આપણે પહેલાં બે ૬-૬ અને તત્પુરુષનો વિચાર કરશું.

૬-૬ સમાસ:—સમાસમાં જોડાયેલાં નામોને છુટાં પાડવામાં આવે તો તેમને છુટા પાડવાને વાસ્તે જે ચ ની જરૂર પડે તો તે સમાસ ૬-૬ સમાસ કહેવાય છે; જેમકે રામશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ=રામકૃષ્ણૌ; રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ રામલક્ષ્મણૌ; રામશ્ચ ભરતશ્ચ રામભરતા:

ન્યારે બે નામોનો સમાસ કરવામાં આવે છે, ને દરેક નામ એક વચનમાં હોય છે ત્યારે સમાસ દ્વિ વચનમાં વપરાય છે અને જો બે કરતાં વધારે નામો સમાસમાં આવેલાં હોય તો સમાસનું વચન બહુ વચન થાય છે; જેમકે भीमश्च अर्जुनश्च=भीमार्जुनौ (અહિં

સમાસ દ્વિ વચનમાં વપરાયો કારણ કે સીમ અને અર્જુન એક વચનમાં છે; તેજ પ્રમાણે પાર્વતીચ પરમેશ્વરશ્ચ=પાર્વતીપરમેશ્વરૈ; પશુ, રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ भरतश्च शत्रुघ्नश्च=રામલક્ષ્મણભરતશ્ચ શત્રુઘ્નાઃ જે નામો સમાસમાં જોડાયેલા હોય છે તેમાંના છેલ્લા નામની જે જાતિ હોય છે તે આખા સમાસની જાતિ સમજવી; જેમકે કુકુટશ્ચ મયૂરીચ=કુકુટમયૂરૈ પશુ મયૂરીચ કુકુટશ્ચ=મયૂરીકુકુટૌ તેજ પ્રમાણે ગંગાચ યમુનાચ=ગંગાચમુને. તત્પુરુષ સમાસ.

જે સમાસમાં પહેલા અવયવ (અંગ) નો અર્થ પ્રથમા શિવાય બીજી કાષ્ટ વિભક્તિનો હોય અને જે બીજા અવયવ સાથે તેને લઈને જોડાયેલો હોય તે સમાસને તત્પુરુષ સમાસ કહે છે. જેમકે રાજપુરુષ; આ સમાસમાં બે અંગો છે. રાજ અને પુરુષ; અહિં પહેલા અંગ રાજનો અર્થ (રાજઃ એટલે) છટ્ટી વિભક્તિનો અર્થ થાય છે; કારણ કે તેનો વિગ્રહ કરતાં રાજનો પુરુષ એમ અર્થ થાય છે. માટે પહેલા અવયવનો અર્થ છટ્ટી વિભક્તિનો છે; માટે રાજઃ પુરુષઃ=રાજપુરુષઃ=એ તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય. આ તત્પુરુષ પાંચ કે છ જાતનો છે; જે તત્પુરુષમાં પહેલા અવયવનો અર્થ બીજી વિભક્તિનો થતો હોય તેને દ્વિતીયા તત્પુરુષ કહે છે; તે પ્રમાણે તૃતીયા, ચતુર્થી, પંચમી ષષ્ઠી, ને સપ્તમી તત્પુરુષમાં સમજવું:

દ્વિતીયા તત્પુરુષઃ—કૃષ્ણં શ્રિતઃ—કૃષ્ણશ્રિતઃ=કૃષ્ણ ઉપર આશ્રય રાખતો દુઃસ્વપ્ન બાપજઃ=દુઃસ્વાપજઃ દુઃખને પામેલો; દુઃસ્વપ્ન જાતીતઃ=દુઃસ્વાતીતઃ દુઃખની પાર પહોંચેલો; સ્વર્ગગતઃ=સ્વર્ગગતઃ—સ્વર્ગે ગયેલો.

તૃતીયા તત્પુરુષઃ—માત્રા સદશઃ=માતૃસદશઃ=માતા જેવો;
 હરિના વ્રાતઃ=હરિવ્રાતઃ=હરિથી રક્ષિત; નસૌર્ભિજઃ=નસૌર્ભિજઃ=નખથી
 મેદેલું.

ચતુર્થી તત્પુરુષઃ—ચૂપાય વાહઃ=ચૂપવાહઃ=ચૂપને વાસ્તે લાક-
 ડું; વેત્રાસનાયકાદ્યઃ=વેત્રાસનકાદ્યં ખુરશીને વાસ્તે લાકડું.

પંચમી તત્પુરુષઃ—ચોરાદ્ ભયમ્=ચોરભયમ્; ચોરથી ભય;
 ચક્રાત્ મુક્તઃ=ચક્રમુક્તઃ=ચક્રમાંથી મુક્ત; સ્વર્ગાત્ પતિતઃ=સ્વર્ગપતિ-
 તઃ=સ્વર્ગમાંથી પડેલો રાજ્યાદ્ મૃદ્ધઃ રાજ્યમૃદ્ધઃ=રાજ્યથી બ્રહ્મ;
 વિજ્ઞેમ્યો ભયમ્=વિજ્ઞભયમ્ ।

તત્પુરુષઃ ૫મી તત્પુરુષઃ—રાજઃ પુરુષઃ=રાજપુરુષઃ=રામનો
 માથુસ; તસ્યપુરુષઃ=તત્પુરુષઃ(તેનો માથુસ).તપસઃ વન=તપોવનમ્=
 તપ કરવાનું વન.

સપ્તમી તત્પુરુષઃ—સમાયાં પઞ્ડિતઃ=સમાપઞ્ડિતઃ= સભામાં
 પંડિત;

કર્મધારયસમાસઃ—વિશેષણ અને નામના સમાસને કર્મધારય
 કહેવામાં આવે છે; જેમકે વ્રતમઃ જનઃ=વ્રતમજનઃ; નીલમ્ વત્પલં=
 નીલવત્પલં=નીલોત્પલં=નીલવણું કમળ. સઃ પુરુષઃ=તત્પુરુષઃ=તે
 (પેલો) માથુસે; વાહઃવાદપઃ=વાહવાદપઃ નાનું (કમળું ઝાડ)

દ્વિગુસમાસઃ—જે સમાસનો પહેલો શબ્દ સંખ્યાવાચક વિશે-
 ષણ હોય અને બીજો શબ્દ નામ હોય તો તે સમાસ દ્વિગુ કહેવાય
 છે; તે સામાન્ય રીતે નાન્યતર જાતિ અને એકવચનનો હોય છે;
 જે તે સમાહારે (સામટો જથ્થો) બતાવે છે; જેમકે—

ત્રયાણિ ભુવનાણિ (અથવા ત્રયાણાં ભુવનાનાં સમાહારઃ) = ત્રિભુવનમ્; ત્રણ ભુવનનો સમૂહ; તેજ પ્રમાણે પંચપાત્રાણિ (અથવા પંચાનામ્ પાત્રાણામ્ સમાહારઃ) = પંચપાત્રમ્; સામાન્ય રીતે દ્વિગુ સમાસ નાન્યતર જાતિ અને એકવચન હોય છે; પણ કોઈક વખતે દ્વિગુણ સમાસના અનુપ્પ જનો હું કરવામાં આવે છે; જેમકે ત્રયઃલોકાઃ (ત્રયાણામ્ લોકાનામ્ સમાહારઃ) = ત્રિલોકી; ત્રણ લોકનો સમૂહ; પંચવટાઃ (પંચાનામ્ વટાનાં સમાહારઃ) = પંચવટી = પંચવટી અથવા પાંચવડનો સમૂહ.

સમાસમાં જોડાયેલા શબ્દોને છુટા પાડી તેમનો અર્થ બતાવવો તે ક્રિયાને વિગ્રહ કહે છે; જેમકે બાલઃપાદપઃ એ બાલપાદપઃ નામના કર્મધારય સમાસનો વિગ્રહ થાય છે. તેજ પ્રમાણે પંચપાત્રમ્નો વિગ્રહ પંચાનામ્ પાત્રાણામ્ સમાહારઃ એ રીતે વિગ્રહ કરવો.

ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામોના રૂપાખ્યાન નદી પ્રમાણ કરવાને કકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામોનાં રૂપાખ્યાન વધૂ પ્રમાણે કરવાં.

સ્રવન્તિ નદઃ = નદઃ સ્રવન્તિઃ નદીયો વહે છે. Rivers flow
કુમાર્યો બાલપાદપાન્ સિંચન્તિ = કુમાર્યઃ બાલપાદપાન્ સિંચન્તિ
છાડીઓ નાના ઝાડને પાણી પાવે છે, Girls water young
trees; બાલપાદપાન્ એ કર્મધારય સમાસ છે. બાલઃ પાદપઃ = બાલ
પાદપઃ; તાન્ બાલપાદપાન્.

મહો ચિત્રનૈપુણ્યમેતેષામ્ = મહો ચિત્રનૈપુણ્યમ્ એતેષામ્—
આહો આમની ચિત્ર (દોરવામાં) નિપુણતા; How clever these

are in drawing a picture; ચિત્રનૈપુણ્ય એ સમગ્રી તત્પુરુષ સમાસ છે; ચિત્રે નૈપુણ્યમ્==ચિત્રનૈપુણ્યમ્.

આજ્ઞામંગ ન સહન્તે નરાધિપા==નરાધિપાઃ આજ્ઞામંગ ન સહન્તે—રાજાઓ હુકમનો અનાદર સહન કરતા નથી. Kings do not tolerate the breach of order; આજ્ઞામંગ ૫૭ી તત્પુરુષ છે; આજ્ઞાયા. મંગ==આજ્ઞામંગઃ ; નરાણામ્ અધિપા==નરાધિપાઃ (૫૭ીતત્પુરુષ)

પ્રદોષો રજની મુલ્લમ્==પ્રદોષઃ રજનીમુલ્લમ્ સાંજ, રાતની શરૂઆત છે. Evening is the beginning of night; રજન્યાઃ મુલ્લમ્==રજનીમુલ્લમ્ (૫૭ી તત્પુરુષ).

ગંગાયમુને પ્રયાગે સંગચ્છેતે; ગંગા જમનાનો પ્રયાગ આગળ સંગમ થાય છે. The Ganges and the Jumna conflow at Prayag ગંગા ચ ચમુનાચ ગંગાયમુને (દ્વન્દ્વસમાસ)

ગામળ્યા ઇચ્છાદોહ વમ્; ગર્ભિણ્યાઃ ઇચ્છા દોહવમ્=દોહદ એટલે ગર્ભવતી સ્ત્રીની ઇચ્છા; Dohada is the desire of a pregnant lady; decline. ગર્ભિણી.

ભવસ્ય પત્ની ભવાની, રુદ્રસ્ય રુદ્રાણી=ભવ (શિવ)ની પત્ની ભવાની (થાય) ને રુદ્ર (શિવ)ની રુદ્રાણી થાય; Bhavani is the wife of Bhava and Rudrani is the wife of Rudra, રુદ્રાણીનાં રૂપાધ્યાન આપો;

સૈષા પરા સીમા સ્નેહસ્ય=સા દષા પરા સીમા સ્નેહસ્ય આતો સ્નેહની અવધિ This is the highest limit of love.

Is this a forest—इदं वनम् अस्ति किम्: इदं वनम्
अस्ति किम् A bow to Siva and Parvati: शिव
पार्वतीभ्याम् नमः We water trees= वनम् पादपान् सिंचामः
वनं पादपान् सिंचामः.

પાઠ ૧૨ સમાસ વિચાર (ચાલુ).

આપણે શીખી ગયા કે વિશેષણ અને વિશેષ્યના સમાસને
કર્મધારય સમાસ કહેવાય છે; જેમકે પીતં અંબરં=પીતાંબરં (પીળું
કપડું, પીતાંબર) ; પણ વિશેષણ અને વિશેષ્ય ને જોડવાથી જે
સમાસ થાય તે ને બીજા શબ્દનો ગુણ બતાવતો હોય તો તેને
બહુવાહિ સમાસ કહે છે; જેમકે પીતં અંબરં यस્ય=પીતાંબર; (જેનું
કપડું પીળું છે) પીતાંબરઃ દેવઃ=વિષ્ણુઃ અહિં પીતાંબર એ પીત
અને અંબર શબ્દનો સમાસ છે. ને સમાસથી થએલો શબ્દ પીતાંબરઃ
દેવ શબ્દનો ગુણ બતાવવાને વપરાય છે. માટે પીતાંબર એ બહુ
ગ્રીહિ સમાસ થયો; તેજ પ્રમાણે જેતં અંબરં यस્ય સઃ જેતાંબરઃ;
જેતાંબરઃ સાધુઃ=સ્વેતાંબર (જૈન ધર્મના વિભાગનો) સાધુ; અહિં
જેત અને અંબર એ શબ્દો જોડાઇને જેતાંબર સમાસ થયો ને આ
સમાસ સાધુ શબ્દનો ગુણ બતાવે છે, માટે જેતાંબર એ બહુ ગ્રીહિ
સમાસ થયો ને તેનો અર્થ જેનું વસ્ત્ર (પહેરવાનું વસ્ત્ર) ધોળું
છે તેવો થાય છે; પણ જે જેતાંબરને કર્મધારય સમાસ તરીકે લઇએ
તો તેનો અર્થ માત્ર ' ધોળું કપડું ' એમ થાય; તેજ પ્રમાણે
જિતાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેન સઃ જેણે ઈન્દ્રિયોને જીતી છે તે, જિતે-

નિદ્રયઃ જેમકે જિતેન્દ્રિયઃ અર્જુનઃ [ઈન્દ્રિયોને જીતનાર અર્જુન]
 આ ઉપરથી સમગ્રયુ' દશે કે વહુગ્રીહિ સમાસ હમેશાં [ખીજ
 કાષ્ટ વિશેષના] વિશેષણ તરીકે અથવા ગુણવાચક તરીકે વપરાય
 છે; ને તે સમાસનો વિગ્રહ કરતાં સંબંધક સર્વનામ ચદ્નાં રૂપનો
 ઉપયોગ કરવો પડે છે; નદ્યા કીર્તિઃ यस્ય સઃ—નદ (નાશ પામી)
 છે કીર્તિ જેની તે—નદ કીર્તિઃ; નદકીર્તિઃ રાજા=જેની કીર્તિનાશ
 પામી છે એવો રાજા.

જે સમાસનું પહેલું અંગ સહ હોય તેને પણ બહુગ્રીહિ
 સમાસ કહે છે; જેમકે સીતયા સહ વર્તેતે હિતિ સહસીતઃ; રામેજ
 સહ વર્તેતે હિતિ સહરામઃ; જેમકે સહસીતઃ રામઃ—જેની સાથે
 સીતા છે એવા રામ; સહરામઃ લક્ષ્મણઃ—જેની સાથે રામ છે એવા
 લક્ષ્મણ; બહુગ્રીહિ સમાસમાં સહને બદલે વિકલ્પે સ મુકવું; એટલે
 સહસીતઃ અથવા સસીતઃ એમ થાય; સહરામઃ અથવા સરામઃ એમ
 થાય; પુત્રેજ સહ વર્તેતે હિતિ સપુત્રઃ જનઃ—જેની પાસે પુત્ર છે
 એવો માણસ અથવા સહપુત્રઃ જનઃ

જે બહુગ્રીહિ સમાસનું છેલ્લું અવયવ આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ
 નામ હોય ને આખો સમાસ પુલ્લિંગ કે નપુંસકલિંગ નામનો ગુણ
 બતાવતો હોય તો અન્ત્ય જાનો જ કરવો; જેમકે સીતયા સહ વર્તેતે
 સ સસીતઃ—અહિં સસીતઃ એ સમાસમાં છેલ્લો શબ્દ સીતા
 છે ને આખો સમાસ પુલ્લિંગનામ (રામનો) ગુણ બતાવે છે; માટે
 સીતાનો સીત કરવું; એટલે સસીતઃ થયું. વહુગ્રીહિ સમાસનું વિ-
 વેચન હમણાં બસ ગણશું.

ને કાર્ધ પણ સમાસનું પહેલું અંગ અવ્યય હોય ને જો આખો સમાસ અવ્યયના અર્થનો હોય તો સમાસને અવ્યયીભાવ સમાસ કહે છે. અવ્યયી ભાવ એટલે જે અવ્યય ન હોય તેને અવ્યય જેવો બનાવવો; જેમકે દિને દિને=પ્રતિદિનમ્ હમેશાં; ગૃહે ગૃહે=પ્રતિગૃહમ્=દરેક ઘેર વિષ્ણોઃ પ્રશ્નાત્=અનુવિષ્ણુ--વિષ્ણુની પત્ની-; ગંગાયાઃ સમીપમ્=ઉપગંગમ્--ગંગાની પાસે--શક્તિમ્ અનતિક્રમ્ય-શક્તિની બહાર ગયા વિના--અથા શક્તિ=શક્તિ-^૧હાંચ પ્રમાણે; અવ્યયીભાવ સમાસનું ૩૫ સમાસના છેલ્લા અવ્યયના નપુંસકલિંગ ખીજી વિભક્તિ એક વચનના જેવું હોય છે; જેમકે પ્રતિગૃહમ્ તેમાં ગૃહ છેલ્લું અંગ છે; તેનું ખીજી વિભક્તિ નાન્યતર જ્ઞતિ એક વચનમાં ગૃહમ્ ૩૫ થાય છે; માટે આખા સમાસનું ૩૫ પણ તેવું જ થવાનું; એટલે પ્રતિગૃહમ્ થયું.

અસ્-થવું અથવા હોવું, એ ખીજી ગણનો ધાતુ છે. માટે તેનાં ૩૫ કરતાં, વર્તમાનના પ્રલયો એકદમ લગાડવા, ખીજી ગણમાં ગણ નિશાની હોતી નથી; બહુવચન અને દ્વિવચનમાં અસ્ ધાતુનો જ ઉઠાડી દેવો; એટલે ૩૫૦ તૈયાર થશે.

સકારાન્ત પુલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગ નામ વિચાર.

વ્યંજનાન્ત નામોમાં કેટલાંક નામો સકાર (સ)-અન્ત હોય છે. તેમનાં ૩૫૦ તૈયાર કરવા માટે શિક્ષિકા પાનું ૧૯, માંમાં આપેલા પ્રલયો લગાડવાઃ તે સર્વ સામાન્ય છે ને તે ત્રણ જ્ઞતિ-

સ્ત્રી લિંગ, પુસ્ત્રિંગને નપુંસકલિંગ—માં લાગે છે; પહેલાં આપણે પુસ્ત્રિંગ રાખેલ સ્ત્રીએ; ચન્દ્રમસ્—ચન્દ્ર.

ચન્દ્રમસ્+સ્	ચન્દ્રમસ્+ઔ	ચન્દ્રમસ્+અસ્
ચન્દ્રમસ્+અસ્	"	"
ચન્દ્રમસ્+આ	ચન્દ્રમસ્+મ્યામ્	ચન્દ્રમસ્+મિસ્
ચન્દ્રમસ્+પ્	"	ચન્દ્રમસ્+મ્યમ્
ચન્દ્રમસ્+અસ્	"	"
"	ચન્દ્રમસ્+ઔસ્	ચન્દ્રમસ્+આમ્
ચન્દ્રમસ્+ઇ	"	ચન્દ્રમસ્+સુ
ચન્દ્રમસ્+સ્	ચન્દ્રમસ્+ઔ	ચન્દ્રમસ્+અસ્

૬. નીચલા સંધિ નિયમો ધ્યાનમાં રાખો:—

૧. પદના અંત્ય સ્ નો વિસર્ગ કરવો.
૨. પદને અંતે લાગ લાગટ એ સ્ આવ્યા હોય તો છેલ્લા સ્ નો લોપ થાય છે.
૩. પદના અંતર્ભાગમાં સ્ ની પહેલાં અ આવ્યો હોય ને સ્ ની પાછળ કોઇ ધોષ વ્યંજન આવ્યો હોય તો સ્ને બદલે જ મુદ્દુ; ચન્દ્રમસ્+મ્યામ્=ચન્દ્રમ+અ+અમ્યામ્=ચન્દ્રમોમ્યામ્ (કારણ કે અ+અ=ઔ).
૪. સમગ્ર બહુ વચનમાં એ રૂપ થાય છે; ચન્દ્રમસ્સુ અથવા ચન્દ્રમસ્સુ; એટલે કે સ્ નો વિકલ્પે વિસર્ગ થાય છે.
૫. આ ખાસ નિયમ છે—પ્રથમા એકવચનમાં ઉપાન્ત્ય અ નો આ કરવો; ચન્દ્રમસ્+સ્=ચન્દ્રમસ્ (નિયમ ૨ થી સ્ નો લોપ થયો); પછી આ નિયમથી ચન્દ્રમાસ્ થયું; પછી

પહેલા નિયમથી ચન્દ્રમાઃ થયું.

આ સંધિ નિયમે ધ્યાનમાં રાખવાથી શિક્ષિકામાં આપેલાં રૂપો તૈયાર થશે. હવે સ્ દારાન્ત નપુંસક લિંગ નામોનાં રૂપોને વિચાર કરીએ. ત્રીજી વિભક્તિ એકવચનથી નપુંસક લિંગ રૂપો પુલ્લિંગ રૂપો જેવાં થાય છે; માટે માત્ર પહેલી અને બીજી વિભક્તિનાં રૂપોનો વિચાર કરવાનો રહ્યો. તે રૂપો નીચે આપેલાં છે તે યાદ રાખવાં:--

નપુંસક લિંગમાં પહેલી અને બીજી વિભક્તિ દ્વિવચનમાં હ્ર, પ્રત્યય લગાડવો; અને પહેલી અને બીજી વિભક્તિ બહુ વચનમાં ઙ પ્રત્યય લગાડવો. પયસ્+હ્ર=પયસી; પયસ્+હ (બહુ વચનમાં.)

પયઃ	પયસી	પયાસિ
પયઃ	પયસી	પયાસિ
પયસા	વગેરે	ચન્દ્રમસ્ જેવાં
પયઃ	પયસી	પયાસિ

નિયમ:—અનુનાસિક અથવા અર્ધસ્વર શિવાય બીજાં કોઈ વ્યંજન જેને અંતે આવતો હોય તેવા શબ્દોને નાન્યતર જાતિ બહુવચનનો હ પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં અંત્ય વ્યંજન પહેલાં ન્ર મુકવો; એટલે પયન્+સ્+હ થયું; ન્ર ની પછી :ક્ષ, ષ્, સ્ કે હ આવે તો ન્ર ને બદલે અનુસ્વાર મુકવો; એટલે પયં+સ્+હ થયું; આ અનુસ્વાર પહેલાંના જ ને બદલે જા મુકવો; એટલે પયાં+સ્+હ થયું; એટલે પયાસિ થયું.

નાન્યતર જાતિમાં સંબોધન વિભક્તિનાં રૂપો પ્રથમા જેવાં થાય છે.

પુલ્લિંગમાં સંબોધન રૂપો પ્રથમા જેવાં થાય છે; પણ ચન્દ્રમાઃ
ને બદલે ચન્દ્રમઃ મુકવાનું યાદ રાખવું.

ભૂત કૃદંત વિચાર.

મૃગ ધાતુને ત પ્રત્યય લગાડવાથી ભૂત કૃદંત થાય છે. જેમકે
મૂ નું ભૂત (થએલું) જિનું જિત થાય છે. નીચે કેટલાંક તૈયાર
ભૂત કૃદંત આપ્યાં છે તે વિદ્યાર્થીએ યાદ રાખ્યાં.

અસ્ કંકવું	અસ્ત	કમ્ જવું	ક્રાન્ત	ગુહ સંતાડવું	ગૂહ
આપ્ મેળવવું	આપ્ત	કમ્ થાડી જવું	ક્રાન્ત	જન્ પેદા થવું	જાત
કમ્ ધિચ્છા કરવું	કાન્ત	ક્ષમ્ માફ કરવું	ક્ષાન્ત	નુષ્ સંતોષપામવો	નુહ
કૃષ્ ખેડવું	કૃષ્ટ	ક્ષુમ્ ક્ષોભ પામવો	ક્ષુદ્ધ	ત્યજ્ તજવું	ત્યક્ત
ક્રુષ્ ગુસ્સે થવું	ક્રુદ્ધ	સ્વન્ ખોદવું	સ્વાત	દહ્ બળવું	દગ્ધ
		ગમ્ જવું	ગત	દિશ્ બતાવવું	દિષ્ટ
દુષ્ બગડવું	દુષ્ટ	રમ્	ગમત કરવી	રત	
દશ્ કરડવું	દષ્ટ	રુદ્	હિગવું	રુદ્	
છષ્ મગરળ હોવું	છષ્ટ	લભ	મેળવવું	લઘ્	
નમ્ નમવું	નત	લુભ	લોભ કરવો	લુગ્ધ	
નશ્ મરવું	નષ્ટ	વચ્	ખોલવું	વક્ત	
પચ્ રાંધવું	પક્	વદ્	ખોલવું	વદિત	
પદ્ જવું	પક્ત	વપ્	વાવવું	વસ	
પુષ્ પોષણ કરવું	પુષ્ટ	વહ્	ધારણ કરવું	જહ	
પ્રચ્છ્ પૂછવું	પ્રષ્ટ	વિશ્	દાખલ કરવું	વિષ્ટ	
ચન્ધ્ આંધવું	ચદ્	શમ્	શાંત થવું	શાન્ત	
મજ્ બજવું	મક્ત	શ્લિષ્	આલિંગન કરવું	શ્લિષ્ટ	
મુજ્ ખાવું	મુક્ત	સહ્	સહન કરવું	સોદ્	

મન્	વિચારવું	મત	સર્જ	પેદા કરવું	સૃષ્ટ
મસ્જ	કુખવું	મમ	સ્પૃશ	સ્પર્શકરવો	સ્પૃષ્ટ
મુષ્	છોડવું	મુક્ત	દન્	હથવું	હત
મુદ્	મૂર્ખ થવું	મૂઢ			
	અથવા મોહ થવો	મુગ્ધ			
મૃ	મરવું	મૃત			
યજ્	પૂજા કરવી	હૃદ			
યુજ	બોડવું	યુક્ત			

દેવિ રમણીયમેતત્ સરઃ—દેવિ, આ સર રમણીય છે—O !
Queen this lake is charming.

અહો પ્રિયદર્શનઃ કુમારઃ—અહો, કુમાર સુંદર છે—Oh !
the prince is pleasing to look at, the prince is
of a lovely form; પ્રિયં દર્શનં યસ્ય સઃ પ્રિયદર્શનઃ—જેનો
દેખાવ પ્રિય થઈ પડે એવો છે તે—बहुव्रीहि समास.

અપિ સંનિહિતઃ અગ્ર કુલપતિઃ—શું કુલપતિ અહિં આં
છે ?—Is the lord of the family here. કુલસ્ય પતિઃ
કુલપતિઃ—પણી તત્પુરૂષ.

અચિન્ત્યાન્ અપિ અર્થાન્ વિધિઃ ઘટયતિ—અચિન્ત્ય પદાર્થોને
પણ વિધિ સિદ્ધ કરે છે—Fate accomplishes win in-
comprehensible things.

શત્રુન્ પરાજયતે—(તે) શત્રુઓને હરાવે છે—(He)
defeats enemies.

અધ્યયનાત્ પરાજયતે—અભ્યાસથી (તે) કંટાળે છે—He is averse to (or disgusted of) study.

ઉચ્ચાનિ દેવદત્તસ્ય ગૃહાણિ—દેવદત્તનાં ઘર ઉંચાં છે. The houses of Devadatta are high.

ગતં ન શોચનીયમ્—ગઈ (ગુજરી વસ્તુ વારતે) શોક કરવો જોઈએ નહિ. Men should not be sorry for what is (dead and) gone.

ભવન્તિ નમ્રાઃ તરવઃ ફલાગમૈઃ—ઝાડ ફલના આવવાથી નમે (લયે) છે—Trees bend down on account of the coming of fruits. ફલાનામ્ આગમઃ=ફલાગમઃ (પછી તત્પુરુષ)

નચ્છલુ સઃ ઉપરતઃ યસ્ય વહ્નમઃ જનઃ સ્મરતિ—તે મરી ગયો ન કહેવાય જેને [કાઈ] વહાણું સંભારે છે—He is not dead whose memory some dear one cherishes. સ્મૃ—સ્મરણ કરવું, યાદ લાવવું—તું કર્મ છટ્ટી વિભક્તિમાં કેટલીકવાર વપરાય છે.

તાનિ વર્ત્તાસિ તસ્ય હૃદયે શલ્યાનિ સંભૂતાનિ—તે શબ્દો તેના હૃદયમાં શલ્ય (કાંટા સમાન) થઈ પડ્યા—Those words proved thorns into his heart. વચ્ચસૂના રૂપાબ્યાન પવસ્ય અમાણે કરવાં.

પુતસ્યાં પરિષદિ વહવઃ પણ્ડિતાઃ સન્નિ—આ સભામાં બહુ પડિતો છે. There are many learned men in this assembly.

વયસ્ય ? કથં શૂન્યહૃદયઃ મવસિ—મિત્ર, તું શૂન્ય હૃદય કેમ છે—my friend, why are you absent minded; શૂન્ય હૃદયં વસ્ય સઃ—જેનું હૃદય શૂન્ય છે—શૂન્યહૃદયઃ (ખડુ વ્રીહ)

ગુણેન શૂન્યાઃ પશુભિઃ સમાના—શુશુ વગરના પશુ તુભ્ય (છે)—men devoid of good qualities are equal to beasts. સમાન જે શબ્દની સાથે વપરાય છે તે શબ્દ ત્રીજી વિભક્તિમાં હોવો જોઈએ.

પુરાયત્રઃ સ્રોતઃ તત્ર અધુના સરિતામ્ પુલિનમ્ (અસ્તિ)—ન્યા પહેલું પાણીનું ઝરણું હતું ત્યાં અત્યારે નદીઓનો કંઠો છે. Where there (was) formerly a current of water, there is at present the bank of rivers.

અમે સદા ગંગામાં ન્હાઈએ છીએ વચં પ્રતિદિન ગંગાયામ્ અવગાહામહે=વચં પ્રતિદિનં ગંગાયામવગાહામહે; [અવગાહ—પહેલો ગણુ આત્મનેપદ—હાપું.

કયાથી આ છોકરાઓ આવ્યા છે—કસ્માત્ સ્થાનાત્ ઘટે ચાલાઃ આગતાઃ=કરમાત્ સ્થાનાદેતે ચાલા આગતાઃ

ખડુ પંડિતો આ શહેરમાં રહે છે—વહવઃ પણ્ડિતાઃ અસ્મિન્ નગરે વસન્તિ=વહવઃ પણ્ડિતા જસ્મિન્નગરે વસન્તિ.

પાઠ ૧૩ મો.

સંધિ નિયમો:—

૧. પદના અંતર્ભાગમાં અનુનાસિક અથવા અર્ધસ્વર શિવાય કોઈ વ્યંજન હોય ને તેની પછી ત્રીજો કે ચોથો અક્ષર આવતો હોય તો આગલા વ્યંજનને બદલે તે વ્યંજન જે વર્ગનો હોય તેનો ત્રીજો અક્ષર મુકવો; જેમકે મગવત્+મ્યામ્=મગવદ્ મ્યામ્; મહત્+મ્યામ્=મહદ્મ્યામ્:
૨. જો જ વર્ગના કોઈ અક્ષર પછી અનુનાસિક કે અર્ધસ્વર શિવાયનો કોઈ વ્યંજન આવતો હોય અથવા તો જ વર્ગનો કોઈ અક્ષર અન્યાક્ષર તરીકે હોય તો જ વર્ગના તે અક્ષરને બદલે ક વર્ગનો અનુરૂપ અક્ષર મુકવો, જેમકે વાક્+મ્યામ્ ; જ વર્ગનો પહેલો અક્ષર જ્ છે: માટે જ્ને બદલે ક વર્ગનો પહેલો અક્ષર મુકવો; માટે વાક્+મ્યામ્ થયું, હવે પહેલા નિયમ પ્રમાણે ક્ની પછી ત્રીજો અક્ષર મ્ આવે છે; માટે ક્ને બદલે ત્રીજો અક્ષરગ્ મુકવો; એટલે વાગ્મ્યામ્ થયું.
૩. પદને અંતે અનુનાસિક શિવાયનો કોઈ સ્પર્શ વ્યંજન આવે તો તેને બદલે તેજ વર્ગનો પહેલો અથવા ત્રીજો અક્ષર મુકવો; જેમકે પહેલી વિભક્તિ એક વચનમાં વાક્ છે; જ્ને નિયમ ૨ પ્રમાણે ક્ થયો; માટે વાક્ થયું; હવે નિયમ ૩ થી ક્ને બદલે કાંતો ક્ રાખવો અથવા તો ક્ વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર ગ્ મુકવો, એટલે વાક અથવા વાગ્ થયું.

- ૪, (૧) જ્યારે પ્રત્યયના સ્ પહેલાં અ અથવા આ શિવાય બીજા કોઈ સ્વર આવ્યો હોય ત્યારે સ્તો ષ કરવો, જેમકે વધૂ+સુ=વધૂષ; નદી+સુ=નદીષુ; રામે+સુ=રામેષુ; પશુ રમા+સુ=રમાસુ; કારણ કે સ્તી પહેલાં આ આવ્યો છે; માટે સ્તો ષ થયો નહિ.
- (૨) જ્યારે પ્રત્યયના સ્ પહેલાં ક વર્ગનો કોઈ અક્ષર આવે તો સને બદલે ષ મુકવો, જેમકે વાક્+સુ=વાક્+ષુ=વાક્ષુ.
- (૩) જ્યારે પ્રત્યયના સ્ પહેલાં ર કે લ આવે ત્યારે સ્ ને બદલે ષ મુકવો; જેમકે વાર્+સુ=વાર્+ષુ=વાર્ષુ;
૫. પદને અંતે હ, ણ, ન્ હોય ને તેમની પહેલાં હ્રસ્વ સ્વર આવ્યો હોય ને તેમની પાછળ કોઈ સ્વર આવ્યો હોય તો તેમને બેવડા કરવા; જેમકે અસ્મિન્+ઋ+ઋ; અહિં ન્ ની પહેલાં હ આવ્યો છે તે હ્રસ્વ સ્વર છે ને ન્ ની પછી ઋ આવ્યો છે તે સ્વર છે; માટે ન્ ને બેવડા કરવો; અસ્મિન્+ન્+ઋ+ઋ=અસ્મિન્નેવ; તેજ પ્રમાણે સુગન્+ઈશ્=સુગન્+ન્+ઈશ્=સુગન્નીશ્:

વાક્યો.

अपि तपः वर्धते—તપ વધે છે ?—Does the penance flourish ? .

मानुः बिद्यतः मणिः—સૂર્ય આકાશનો મણિ (છે). The sun is the gem of the sky.

ધિક્ ચૌરાન્—ધિક્ ચોરાને—Fie upon thieves.

ધિક્ હયં દરિદ્રતા—ધિક્ છે આ દરિદ્રતાને—Fie upon this poverty.

અહં શ્રમેણ—શ્રમ અંધ કર—Enough of exertion.

રમણીયા હયં કતા—આ લતા રમણીય છે—This creeper is lovely.

અહો મધુરમ્ આસાં કન્યાનામ્ વર્ણનમ્—અહો, આ કન્યા-ઓનું દર્શન મધુર છે—Oh ! the appearance of these girls is sweet.

અહોપ્રવાત સુભગઃ અયમ્ વહેશઃ—અહો, સારા પવનને લક્ષને આ જગા રમણીય છે—Oh ! this place is charming on account of good wind; પ્રવાતેન સુભગઃ=પ્રવાતસુભગઃ (તૃતીયા તત્પુરુષ.)

કથય કિયત્ અવશિષ્ટં રજન્યાઃ હતિ—કહો, રાત્રીનો કેટલો ભાગ બાકી રહ્યો છે—Say how much of the night is still left.

ન સહુ ધીમતાં કશિત્ અવિષયો નામ—બુદ્ધિમાન માણુ-સોની પ્હોંય જહાર કાંઈ વસ્તુ નથી—There is nothing which is beyond the capacity of clever men.

અનેન તીર્થેન અસ્ય સમીહિતં સાધવામઃ—આ રીતે એની

૪૯ સિદ્ધિ અમે કરીએ છીએ. In this way we accomplish the desired object of this man.

અયં સઃ બલભિદઃ મિત્રં દુશ્યન્તઃ—આ બલ ભિદ્ (૪-૬) નો મિત્ર દુશ્યન્ત છે. Here is dushyant, the friend of Balabhid.

તદ્ હૃદં અશ્વિન્યં યસ્મિન્ ચિરં સીતયા સહ રામઃ વસિતઃ—
તે આ વન જેમાં ધણા કાળ સુધી રામ સીતા સાથે રહ્યા (હતા)—
This is that forest in which Rama lived in company of Sita for a long time. યસ્મિન્+ચિરં=વસ્મિન્+ચિરં (નૂ નો અનુસ્વાર ને વિસર્ગ થયો)=વસ્મિન્ચિરં;

લોભઃ ચેત્ અનલેનર્કિ—લોભ હોય તો અગ્નિનું શું કામ છે ?
If there is greed what is the need of fire. લોભ પોતેજ અગ્નિ જેવો છે. અનલ is desired from અન્ not and અલં enough; so અનલ is that for which nothing is enough; that which reaches and destroys everything i. e. fire.

કન્યા હિ પરકીયઃ એવ અર્થઃ—કન્યા પારકાની પુંછ છે—
A girl is the property of some one else.

પ્રાયેણ નિઃસારસ્ય પદાર્થસ્ય મહાન્ આદંબરઃ—નિઃસાર પદાર્થનો ધણું કરીને મોટો આડંબર હોય છે—The pomp of an unsubstantial thing is generally great. નિઃસાર નિર્મિત સારં યસ્માત્ સઃ—જેમાંથી સાર—સત્ય જન્મ રહ્યું છે તે

કન્યા નામ મહત્તામ્ અપિ મહત્ દુઃખ etc—કન્યા એ મો-
ટાઓને પણ ખડુ દુઃખકર છે, ધિક છે તેને; A girl is a
source of much pain even to the great; fie
upon her.

શૈલે શૈલે.....ગજે
સાધવ ન.....વને

દરેક પર્વત ઉપર માણુક હોતા નથી; દરેક ગજ(ના માથામાં)
ઉપર મોતી હોતા નથી; દરેક વનમાં ચંદન હોતા નથી; તેમ સાધુ
માણુસો પણ ઠેકાણે ઠેકાણે હોતા નથી. Every mountain
does not bear a gem; nor does every elephant
a pearl, every forest does not boast of a sandal
tree; (similarly) good men are not (to be found)
every where. શૈલે શૈલે=પ્રતિશૈલ= in every mountain.

વયં અત્રસ્મઃ=વયમત્રસ્મઃ—અમે આ રહ્યા.

પૃત્તૈઃ પૈર્જેઃ કિમ્—આ પાંદડાની શો ઉપયોગ છે.

ધિક્ દમં મૂર્ક્ષમ્=ધિગિમં મૂર્ક્ષમ્—ધિક છે આ મૂર્ખને.

ત્વં શૂન્યહૃદયઃ કિમ્ અસિ—ત્વં શૂન્યહૃદયઃ કિમસિ—તું

શૂન્ય હૃદય કેમ છે ?

પાઠ ૧૪ માં,

આજ્ઞાચાર્યકકાળમાં કાઢને આજ્ઞા કરવાનો અર્થ હોય છે; કેતાં પોતે ક્રિયા કરતો નથી; પણ કાઢને કાંઈ ક્રિયા કરવાનું કહે છે; તેના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે:—

પરસ્મૈપદ			આત્મનેપદ		
જાનિ	જાવ	જામ	એ	જાવહૈ	જામહૈ
×	તમ્	ત	સ્વ	હયામ્	ધ્વમ્
તુ	તામ્	અન્તુ	તામ્	હતામ્	અન્તામ્

આજ્ઞાચાર્યક રૂપોના પ્રત્યયો લગાડતાં પહેલાં ધાતુને ગણનો પ્રત્યય લગાડવો ને ગુણુ વૃદ્ધિના નિયમો સાચવવા; પછી પ્રત્યયો લગાડી, સંધિ નિયમો ધ્યાનમાં રાખવાથી આજ્ઞાચાર્ય રૂપો સહેલાઈથી તૈયાર થશે. અન્તુ અને અન્તામ્ આગળ આવેલો જ ઉડી જાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. દાખલા તરીકે મૂ; મૂ+જ (ગણુ નિશાની)=મજ્+જ; હવે પ્રત્યયો; મજ્+જ+જાનિ વગેરે; તેજ પ્રમાણે પુષ્ના પુષ્+ય (ગણુ નિશાની+જાનિ વગેરે=પુષ્યાણિ અહિં મૂનો જ્ થયો કારણ કે આગળ ષ આવેલો છે ને વચમાં સ્વર આવેલો છે; તેજ પ્રમાણે વિજ્નાં વિજ્જાનિ વગેરે; કચ (દશમે ગણુના) કચ્+અય+જાનિ=કચયાનિ વગેરે.

તેજ પ્રમાણે આત્મનેપદીમાં મુદ્નાં મોદ્ (ગુણુ થયો)+અ+એ=મોદૈ વગેરે; યુષ્નાં યુષ્+અ+હે યુષ્ઘૈ વગેરે; મૃનાં મ્રિય્ (આદેશ)+અ+એ=મ્રિયૈ વગેરે; મૃગનાં મૃગ્+અય+એ=મૃગયૈ વગેરે.

૧ લો ગણુ:—પરસ્મેપદ.

મવાનિ મવાવ મવામ
મવ મવતમ્ મવત
મવતુ મવતામ્ મવન્તુ

૪ થો ગણુ:—

પુણ્યાણિ પુણ્યાવ પુણ્યામ
પુણ્ય પુણ્યતમ્ પુણ્યત
પુણ્યતુ પુણ્યતામ્ પુણ્યન્તુ

છઠ્ઠો ગણુ:—

દિશાનિ દિશાવ દિશામ
દિશ દિશતમ્ દિશત
દિશતુ દિશતામ્ દિશન્તુ

દશમો ગણુ:—

કથયાનિ કથયાવ કથયામ
કથય કથયતમ્ કથયત
કથયતુ કથયતામ્ કથયન્તુ

૧ લો ગણુ આત્મનેપદ.

મોદૈ મોદાવૈ મોદામૈ
મોદસ્વ મોદેથામ્ મોદધ્વમ્
મોદતામ્ મોદેતામ્ મોદન્તામ્

યુધ્યૈ યુધ્યાવૈ યુધ્યામૈ
યુધ્યસ્વ યુધ્યેથામ્ યુધ્યધ્વમ્
યુધ્યતામ્ યુધ્યેતામ્ યુધ્યન્તામ્

ઞ્રિયૈ ઞ્રિયાવૈ ઞ્રિયામૈ
ઞ્રિયસ્વ ઞ્રિયેથામ્ ઞ્રિયધ્વમ્
ઞ્રિયતામ્ ઞ્રિયેતામ્ ઞ્રિયન્તામ્

આસાર્થક રૂપો કેવળ હુકમ કરવામાં વપરાય છે એટલુંજ નહિ પણ ઈચ્છા, પ્રાર્થના અને આશીર્વાદ બતાવવામાં પણ વપરાય છે; જેમકે શતં જીવ શરદ:—સો વર્ષ જીવે (આશીર્વાદ).
હાગચ્છ [હુકમ] અહિં આવ.

હકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામેનાં રૂપો મત્તિ પ્રમાણે કરવાં; ને
હકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામાંનો રૂપો ઘેનુ પ્રમાણે કરવાં.

ભૂતકૃદંત; સંબંધક ભૂતકૃદંત; હેતુવર્થકૃદંત.

ભૂતકૃદંત મૂળ ધાતુને ત પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે તે આ-
પણે ગયા પાઠમાં શીખી ગયા. હવે સંબંધક ભૂતકૃદંત કેવી રીતે
થાય તે શીખીએ.

નિયમ ૧. ધાતુને ત્વા ઉમેરવાથી સંબંધક ભૂતકૃદંત થાય છે.
જેમકે મૂ=યવું; મૂત્વા=હોઇને; ક્ષિપ્ નાખવું ક્ષિપ્ત્વા=
નાખીને.

નિયમ ૨. પણ જો ધાતુને ઉપસર્ગ લાગ્યો હોય તો ત્વાને બદલે
ય લગાડવો; જેમકે નિક્ષિપ્ તું નિક્ષિપ્ય થાય; ઉપજિ
શ્-એસવું; તેનું ઉપવિશ્ય—‘એસીને’ થાય; પણ વિજ્
દાખલ થયું; તેનું વિષ્ટવા ‘દાખલ થઇને’ એમ થાય.

નિયમ ૩. જો ઉપસર્ગ વાળો ધાતુ સ્વરાન્ત હોય ને અન્ત્ય સ્વર
દુઃકો સ્વર હોય તો યને બદલે સ્ય લગાડવો; જેમકે
જિ—જીતવું; જિત્વા=જીતીને; પણ વિજિ વિજ્ય પા-
મવો; વિજિત્ય—વિજ્ય પામીને; હ્ર=લાવવું; હ્રત્વા=
લાવીને; પણ ઉપહ્ર=પાસે લાવવું; ઉપહ્રત્ય=પાસે લાવીને;
પણ જો અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ સ્વર હોય તો ઉપસર્ગવાળા
ધાતુને સ્ય ન લાગતાં માત્ર ય લાગે છે; જેમકે અનુમૂ=
અનુભવવું; અનુમૂય=અનુભવીને; અહિં સ્ય ન લાગ્યો
કારણ કે ધાતુનો અન્ત્ય સ્વર જ દીર્ઘ છે, હ્રસ્વ
નથી. દશમા ગણના ધાતુનું સંબંધક ભૂતકૃદંત ખાસ
રીતે કરવાનું છે; સામાન્ય રીતે પહેલા, ચોથા, છઠ્ઠા

ગણમાં સંખંધક ભૂતકૃદંત કરતાં આપણે ગણની નિ-
શાની લગાડતાં નથી પણ લાગલોજ ત્યાં અથવા જ
લગાડીએ છીએ; જેમકે મૂલ્લા; વિટલા; નદ્દા; પણ
દશમાં ગણમાં સંખંધક ભૂતકૃદંત કરતાં ગણ નિશાની
લગાડવી; જેમકે કચ્નું કચ્+અચ થયું; હવે ત્યાંને
ખદલે હ્રસ્વા પ્રત્યય લગાડવો ને તે પહેલાં અચના છેલ્લા
અનો લોપ કરવો; એટલે કચ્+અચ્+હ્રસ્વા=કચચિત્વા=
'કહીને' એમ થયું; તેજ પ્રમાણે પીદનું પીદ્+અચ્+
હ્રસ્વા=પીદચિત્વા=પાડીને થયું; તેજ પ્રમાણે ચુરનું
ચુર્+અચ=ચોર્+અચ હવે ચોર્+અચ્+હ્રસ્વા=ચોરચિત્વા-
ચોરી કરીને-થયું. અહિં યાદ રાખવાનું કે દશમાં
ગણના અચ પ્રત્યય લગાડતાં જે ગુણ અને વૃદ્ધિના
ફેરફારો સામાન્ય રીતે થાય તે અહિં પણ કરવાં;
જેમકે કાલ્નું કાલ્+અચ પછી કાલ્+અચ (વૃદ્ધિ થઈ)
હવે કાલ્+અચ્+હ્રસ્વા=કાલચિત્વા થયું; પ્રીનું પ્રીળ્+
અચ્+હ્રસ્વા=પ્રીળચિત્વા થયું તે પ્રમાણે ખીળ સંખં-
ધક ભૂતકૃદંત રૂપો તૈયાર કરવાં;

દશમાં ગણના ધાતુને ઉપસર્ગ લાગ્યો હોય તો તેનો સંખં-
ધક ભૂતકૃદંત આમ કરવો; ધાતુને અચ લગાડવો; ગુણ, વૃદ્ધિ,
આદેશ વગેરે ફેરફાર કરવા; પછી અચનો આદ્ય જ ઉડાડી દેવો.
એટલે રૂપ તૈયાર થશે; જેમકે પ્રક્ષાલ્=ધાવું; તેનું પ્રક્ષાલ્+અચ ગણ
નિશાની લાગતાં થયું; હવે અચનો શરૂઆતનો જ ઉડાડી દેવો, એ-
ટલે પ્રક્ષાલ્+અચ=પ્રક્ષાલચ ધોષને એમ થયું; તેજ પ્રમાણે પ્રસીદ્

બહુ પીડવું—પ્રવીઢ્+અય હવે અચના આગલા અનો લોપ કરવો;
એટલે પ્રવીઢ્+ય પ્રવીઢય થયું.

હેત્વર્થક કૃદંત કે સામાન્યરૂપ, ધાતુને તુમ્ પ્રલય લગાડવાથી
થાય છે, તુમ્ આગળ અન્ત્ય સ્વર અને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો
શ્રુણ થાય છે; જેમકે ની લઈ જવું ની+તુમ્=નેતુમ્—લઈ જવાને
જિતું નેતુમ્—જીતવાને ક-કરવું ક+તુમ્=કર્તુમ્=કર્તુમ્-કરવાને હનું
હર્તુમ્ લઈ જવો શુ=સાંભળવું શુ+તુમ્=શ્રોતુમ્=સાંભળવાને.

પણ દશમા ગણના ધાતુનું સામાન્ય રૂપ કરવું હોય તો
ધાતુને અય લગાડવો; ને ગણ વૃદ્ધિ આદેશ વગેરે ફેરફાર કરવા;
પછી અચના અન્ત્ય અનો લોપ કરવો; ને હતુમ્ લગાડવું; જેમકે
ચુર્=ચોરવું; ચુર્+અય=ચોર+અય હવે ચોર+અય;; અચના હેલા
અનો લોપ કરવો; માટે ચોર્+અય્+હતુમ્=ચોરયિતુમ્=ચોરવાને તેજ
પ્રમાણે કથ્તું કથ્+અય્+હતુમ્ કથયિતુમ્ તેજ પ્રમાણે કાલ્તું
કાલ્+અય્+હતુમ્=કાલયિતુમ્; તુલ્તું તોલ્+અય્+હતુમ્=તોલયિતુમ્.

નીચે કેટલાંક સંખધક ભૂતકૃદંત ને હેત્વર્થકૃદંત રૂપો તૈયાર
આપવામાં આવ્યાં છે.

અસ્	ફેંકવું	અસિત્વા	અસિતુમ્
કય્	કહેવું	કથયિત્વા	કથયિતુમ્
ગમ્	જવું	ગત્વા	ગન્તુમ્
ચર્	ચાલવું	ચરિત્વા	ચરિતુમ્
ચુર્	ચોરવું	ચોરયિત્વા	ચોરયિતુમ્
જિ	જીતવું	જિત્વા	જેતુમ્

स्वज्	तज्	त्यक्त्वा	त्यक्तुम्
वह्	अज्	दग्ध्वा	दग्धुम्
इक्ष्	गोत्रं	दृष्ट्वा	दृष्टुम्
नम्	नमस्	नत्वा	नन्तुम्
रम्	रमस्	रन्त्वा	रन्तुम्
पञ्	रंभुं	पक्तवा	पक्तुम्
पत्	पडुं	पतित्वा	पतितुम्
पा	पीवुं	पोत्वा	पातुम्
पुष्	पोषुं	पुष्ट्वा	पोष्टुम्
प्रच्छ्	पृच्छुं	पृष्ट्वा	प्रष्टुम्
भू	होतुं	भूत्वा	भवितुम्
मन्	विचार्युं	मत्वा	मन्तुम्
मुष्	छोड्युं	मुक्तवा	मोक्तुम्
रक्ष्	रक्ष्युं	रक्षित्वा	रक्षितुम्
रुह्	उग्युं	रूढ्वा	रोढुम्
लम्	भोग्युं	लब्ध्वा	लब्धुम्
वह्	भोक्ष्युं	उदित्वा	वदितुम्
वह्	क्षर्त्तुं	उद्या	वोढुम्
विश्	दापय्युं	विहृत्वा	वेष्टुम्
सृज्	उत्पन्नं कर्तुं	सृष्ट्वा	सृष्टुम्
स्मृ	याद कर्तुं	स्मृत्वा	स्मर्तुम्
ह	क्षर्त्तुं	हृत्वा	हर्तुम्

જયતુ જયતુ દેવઃ—રાજા જય પામે—Victory to the king.

તતઃ કિં વૃત્તમ્ इति कथय—પછી શું થયું તે મને કહે—
Tell me what then happened.

चकोराः चन्द्रिकाम् पिबन्ति—ચકોરો ચંદ્રના પ્રકાશનું પાન કરે છે—Chakoras drink the moonlight.

छात्राणाम् मैत्रः पटुः—વિદ્યાર્થીઓમાં મૈત્ર હોશિયાર છે—
Among the students, Maitra is clever.

मैत्रः उत्तमः—છાત્રોમાં મૈત્ર ઉત્તમ છે—Maitra is the best among pupils.

प्रकृत्या लक्ष्मीः कौला—લક્ષ્મી સ્વભાવે અચળ છે—Laxmi (goddess of wealth) is unsteady by nature; लक्ष्मी-ना इषाभ्यां नदी प्रभाषे करवां; પણ પ્રથમા વિભક્તિ એકવચ-નમાં લક્ષ્મીને બદલે लक्ष्मीः थाय છે.

जलं त्यज घृतं पिब—પાણી તજને ધી પી—Give up water; drink milk.

जाते ! अयं गुरुः स्थितःउप—પુત્રી, ગુરુ આ આવ્યા—my child, here is the preceptor come. जाते अयं; અહિં અંધિ થશે નહિ કારણ કે સંબોધન વિભક્તિને અન્તે આવેલો સ્વર પછી આવતા સ્વર જોડે જોડાતો નથી.

पाणिः दानेन शोभते न तु कंकणेन—હાથ આપ્યાથી શોભે છે, કંકણથી નહિ—The hand looks handsome by charity and not by (putting on) a bracelet.

મત્તિઃ જ્ઞાનાય કલપતામ્—ભક્તિ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે—May devotion tend to knowledge; કૃપ્ હમેશાં ચોથો વિભક્તિ વાળા નામ જોડે આવે છે.

આચારં તાવત્ પ્રતિપદ્યસ્વ—પહેલાં તો (સન્માન આપવાનો) આચાર પૂરો કર—First of all go through the ceremony (of paying respect to a superior).

ચક્રવાકિ ! આમન્ત્રયસ્વ સહચરમ્—હે ચક્રવાકિ, બાધ્ય-ધને રજા આપી—Chakrawaki ! give permission to your friend; ચક્રવાકિ આમન્ત્રયસ્વ અહિં સંધિ નહિ થાય; કારણ કે ચક્રવાકિ સંબોધન રૂપ છે.

ગચ્છતુ આર્યા પુનઃ દર્શનાય—આર્યા ફરીથી દર્શન માટે જાઓ—Let the respectable lady go for a second meeting.

આર્ય ! હવમ્ આસનમ્ । ઉપવિશતુ ભવાન્—સાહેબ, આ રહ્યું આસન, આપ બેસો—Sir here is the seat; please sit here, મવત્—આપ સાહેબનાં રૂપ મગવત્ પેઢે કરવાં; મવત્ હમેશાં ત્રીજા પુરૂષમાં વપરાય છે.

અશ્વમ્ આરુહ્ય નૃપતિઃ મૃગયા કર્તુમ્ ગતઃ—ધોડાપર બેસી રાજા મૃગયા કરવા વનમાં ગયા છે—Having mounted the horse, the king has gone to the forest for hunting.

વિકારં પરમાર્થતઃ અજ્ઞાત્વા અનારંભઃ સત્ત્વ પ્રતીકારસ્ય—વિકાર ખરી રીતે જાણ્યા વગર, ઇલાજનો આરંભ ખરેખર થાય

નહિ—Without knowing truly the disease, the remedy can not indeed be begun.

અસંતુષ્ટાઃ ક્ષિજાઃ નષ્ટાઃ સંતુષ્ટાઃ ચ અપિ પાર્થિવાઃ—અસંતોષી
આત્મણો નાશ પામે છે; ને સંતોષી રાજાઓ નાશ પામે છે—
Unsatisfied Brahmins are ruined and satisfied
kings are ruined.

વિતરતિ ગુરુઃ પ્રાજ્ઞે વિદ્યાં યથૈવ તથા જડે—યથા ગુરુઃ પ્રાજ્ઞે
વિદ્યાં વિતરતિ તથા એવ જડે—જે રીતે ગુરુ ડાહ્યા વિદ્યાર્થીને
શીખવાડે છે તેજ રીતે જડ વિદ્યાર્થીને તે શીખવાડે છે—The
preceptor imparts instruction to the dull student
in the same manner in which he does to the
clever student.

દરિદ્રાન્ ભર કૌન્તેય મા પ્રયચ્છ દૈશ્વરે ધનમ્

વ્યાધિતસ્ય ઔષધં પથ્યં નીરુજસ્ય કિમ્ ઔષધૈઃ—હે કુન્તીના
પુત્ર, દરિદ્રો (ગરીબ માણસોને) તું ભરથુપોષણ કર; પૈસાદારને
ધન અપીશ નહિ; ઔષડ તો વ્યાધિ ગ્રસ્ત માણસ વારતે સાડે;
વ્યાધિમુક્ત માણસને ઔષડ શા કામનું ?—O, Son of Kunti,
maintain the poor; do not give walth to the
rich; medicine is useful (wholesome) for a
diseased man; it is useless (of what use is it
to) to a healthy one. નીરુજ; નિષ્ક્રાન્તા રુક્ વસ્થ સઃ

(નિસ્+હક્ નિર્+હક્=નીહક્) નીહક્; તસ્ય નીહજઃ (જેનું હુઃખ જનું રહ્યું છે).

અહં વનં ગન્તુમ્ इच्छामि—હું વનમાં જવાને ઇચ્છું છું= અહં વનં ગન્તુમિ છ્ચામિ.

લાવ હું આચાર્યને નમસ્કાર કરું—આચાર્ય તાવત્ પ્રણમामि.
રાજા ! પરિશ્રમ બંધ કર—રાજન્ ! અહં પરિશ્રમેજ.

હું આ રીતે મારું ઇચ્છિત સાધુંછું—અને તીર્થેન હહં સાધયામિ; અને તીર્થેનેષ્ટં સાધયામિ.

પાઠ ૧૫ મો.

હવે આપણે શક્યાર્થનાં રૂપો શીખીશું. તેના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે:—

ઈયમ્	ઈષ	ઈમ		આત્મને ૫૬.	
ઈસ્	ઈતમ્	ઈત		ઈય	ઈમહિ
ઈત્	ઈતામ્	ઈયુસ્		ઈથા	ઈષ્વમ્
				ઈત	ઈયાતામ્
					ઈયાતામ્
					ઈરન્

ધાતુને ગણની નિશાનિ લગાડવી; ગુણ વૃદ્ધિ આદેશ વગેરે ફેરફાર કરવા તે પછી આ પ્રત્યયો લગાડવાથી શક્યાર્થનાં રૂપો તૈયાર થશે. ૧ લા, છઠ્ઠા, ૪ થા અને ૧૦ મા ગણનાં રૂપો શિક્ષકામાં આપ્યા પ્રમાણે તૈયાર કરવાં.

શક્યાર્થ ક્યારે વાપરવો—(૧) જ્યારે સંભવ અથવા શક્તિ ખતાવવી હોય ત્યારે—મૃગનૃણિકાસુ જલં પિબેત્ કિંતુ મૂર્સજનચિત્તમ્, નભારાધયેત્—ઝાંઝવાનાં જળ (મૃગજળ) માંથી કોઈ પાણી પી શકે; પણ કોઈ મૂર્ખ માણસના ચિત્તને પ્રસન્ન કરી શકે નહિ; અહિં મૃગજળમાંથી જો કે તૃષા છીપાવાય નહિ તે છતાં માની લોકે તૃષા છીપી શકાય [આ પ્રમાણે પિબેત્—સંભવ ખતાવે છે) પણ મૂર્ખનું ચિત્ત તો કોઈ પ્રસન્ન કરી શકે નહિ (અહિં આરાધ-યેત્—શક્તિ ખતાવે છે).

(૨) જ્યારે હુકમ કરવો હોય ત્યારે—જેમકે, ઋષીન્ કદાપિ મા અવધીરયે—કોઈ દિવસ ઋષીયોનો તિરસ્કાર કરીશ નહિ; પ્રતિદિનં સંધ્યામ્ ડપાસીત—દરરોજ સંધ્યા કરવી; દુર્બલઃ યુદ્ધે વૈત્તસીમ્ વૃત્તિમ્ આશ્રયેત્—દુર્બલે યુદ્ધમાં નમતું આપવું.

(૩) જ્યારે ઇચ્છા ખતાવવી હોય ત્યારે—અનુરૂપ વરં લભેચ્—મને લાયક વર મળે—ચિરં જીવેચમ્—હું ધણું વર્ષ જીવું.

(૪) પેટા વાક્યોમાં પણ શક્યાર્થ વપરાય છે—જેમકે—ત્વં ક્ષિપ્રં ન પ્રતિનિવર્તેથાઃ ચેત્ અહં જિરેય—જો તું જલ-દીથી પાછો નહિ આવે તો હું મરી જઈશ.

અવસ્થાનાં ત્રણે જાતિનાં રૂપો શિક્ષકામાં આપેલાં છે તે વિદ્યાર્થીએ કંઠસ્થ કરવાં.

સંધિનિયમો:—

(૧) પદને અંતે અનુનાસિક શિવાયના કોઈ વ્યંજન પછી કોઈ સ્વર આવે અથવા કોઈ ધોષ વ્યંજન આવે તો, પેલે વ્યંજન જે વર્ગનો હોય તે વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર તે વ્યંજન માટે મુકવો; જેમકે વાક્ હરિઃ અહિં ક્તી પછી ક્ આવ્યો છે. ક્ ધોષ વ્યંજન છે; માટે કને બદલે (ક જે વર્ગનો શબ્દ હોય તે વર્ગનો) ત્રીજો અક્ષર મુકવો; એટલે ગ્ મુકવો; માટે વાગ્ હરિઃ થયું; તેજ પ્રમાણે તત્+આસનમ્; અહિં ત્ પછી સ્વર આવ્યો; માટે તને બદલે ત વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર ત્ મુકવો; માટે તે ક્+આસનમ્=તદાસનમ્ થયું). મવેત્+અમૃતં=મવેદમૃતં; ચેત્+ઋણેય=ચેદ્ઋણેય; તત્+મરણમ્=તદ્+મરણમ્.

(૨) પણ પદને અંતે અનુનાસિક શિવાય કોઈ વ્યંજન પછી અનુનાસિક આવે તો વ્યંજનને બદલે, વ્યંજન જે વર્ગનો હોય તે વર્ગનો અનુનાસિક મુકવો; જેમકે તત્+મરણમ્; અહિં ત્ પછી મ્ આવ્યો; મ્ અનુનાસિક છે; માટે ત્ ને બદલે ત વર્ગનો અનુનાસિક ત્ મુકવો; એટલે તન્મરણમ્ થયું; ચેત્+ઋણેય=ચેન્ઋણેય થયું; एतद्+मुरारिः=एतन्मुरारि; પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે આ ફેરફાર વિકલ્પે થાય છે; આપણી મરણ હોય તો કરવો; માટે ચેત્+ઋણેય=ચેદ્+ઋણેય અથવા ચેન્ ઋણેય (નિયમ ૧); તત્+મરણમ્=તન્મરણમ્ અથવા તદ્ મરણમ્ (નિયમ ૧) एतद् मुरारिः

=૫ તત્ મુરારિ અથવાં પ્તન્મુરારિ; (નિયમ ૧ પ્રમાણે); સામાન્ય રીતે આ ફેરફાર વિકલ્પે છે. આપણી મરજી ઉપર આધાર રાખે છે; પણ આ ફેરફાર કયાં આગળ ફરજિયાત છે તે નીચલા નિયમમાં કહેવામાં આવશે.

(૩) જે પદને અંતે અનુનાસિક શિવાયનો ફાઇ વ્યંજન હોય તે તેની પછી પ્રત્યયોને લગતો ફાઇ અનુનાસિક આવ્યો તો તે વ્યંજન બદલે તે વ્યંજન જે વર્ગનો હોય તે વર્ગનો અનુનાસિક અવશ્ય (ફરજિયાત તરીકે) મુકવો; જેમકે તત્+મયમ્ અહિં ત્ની પછી મ્ આવ્યો; મ્ અનુનાસિક છે; વળી મ્ મય પ્રત્યયનો ભાગ છે; (માત્ર અને મય પ્રત્યયો છે. માત્ર નો અર્થ ' કેવળ ' થાય છે; મયનો અર્થ ' નું ' બનેલું) થાય છે.) માટે તને બદલે ત્ વર્ગનો અનુનાસિક મુકવો; એટલે તન્+મયમ્ થયું; આ ફેરફાર તદ્દન ફરજિયાત છે; કારણ કે અહિં અનુનાસિક (મ્) પ્રત્યય (મય)નો ભાગ છે; તેજ પ્રમાણે તત્+માત્રમ્=તન્માત્રમ્ (માત્ર તે); ચિત્+મયમ્=ચિન્મયમ્ (જ્ઞાનનું બનેલું); વાક્+મયમ્=(ક્ ક વર્ગનો અક્ષર છે ને તેનો અનુનાસિક ફ છે). વાક્યમયમ્ (વાણીનું બનેલું) એટલે કે સાહિત્ય; વાક્યમય=સાહિત્ય) ચિત્+માત્રમ્=ચિન્માત્રમ્ (કેવળ જ્ઞાન); પણ તત્+મરણમ્=તદ્ મરણ અથવા તન્મરણમ્; અહિં ફેરફાર ફરજિયાત નથી પણ વિકલ્પે છે; કારણ કે અનુનાસિક પ્રત્યયનો ભાગ નથી. ઉપલા ત્રણે નિયમો ખ્યાનમાં રાખવા:--

(અ) પદને અંતે, અનુનાસિક સિવાય કોઇ વ્યંજન + સ્વર અથવા ધ્રોણ વ્યંજન=વ્યંજનના વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર+સ્વર અથવા ધ્રોણ વ્યંજન.

(બ) પદને અંતે, અનુનાસિક સિવાય કોઇ વ્યંજન + અનુનાસિક=વ્યંજનના વર્ગનો વિકલ્પે અનુનાસિક+અનુનાસિક; આ ફેરફાર વિકલ્પે થાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું; આ ફેરફાર ન થાય ત્યારે નિયમ અ લાગુ પડે છે.

(ક) પદને અંતે, અનુનાસિક સિવાય કોઇ વ્યંજન + પ્રત્યયને લગતો અનુનાસિક=વ્યંજનના વર્ગનો અનુનાસિક+પ્રત્યયને લગતો અનુનાસિક; આ ફેરફાર ફરજિયાત છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

(ડ) અમી પછી કોઇ સ્વર આવે તો સંધિ થતી નથી; જેમકે અમી રૂંઠા=અમીરૂંઠા; અમી અગ્નયઃ=અમી અગ્નયઃ વાક્યો.

ધિહ્ મૂઢ=ધિક્ મૂઢ; ધિક્ છે હે મૂઢ; Fie (upon you), O fool ધિક્+મૂઢ=ધિહ્મૂઢ; અહિં ક્ પછી અનુનાસિક આવ્યો; માટે વિકલ્પે કનો અનુનાસિક કરવો; માટે ધિહ્ મૂઢ થયું; જે અનુનાસિક ન કરીએ તો કને પદને ક વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર મુકવો; કારણ કે મ્ ધ્રોણ વ્યંજન છે; એટલે ધિગ્ મૂઢ થયું; આ પ્રમાણે ધિક્+મૂઢ=ધિહ્ મૂઢ અથવા ધિગ્ મૂઢ (અથવા શિક્ષિકા, નિયમ 3 a and 3 b).

નાસ્તિ અગતિઃ મનોરથાનામ્—૫૨૭અો સર્વત્ર જાય છે—
There is no want of room for desires i. e. desires
go every where.

સ્વાગતં દેવ્યૈ—૫૪૨ો દેવી—Welcome, O queen;
સ્વાગતમ્ હમેશાં યોથી વિભક્તિવાળા નામ સાથે વપરાય છે.

નેત્રેણ કાણઃ । કર્ણેન બહિરઃ । પાદેન સ્તંજઃ—આંખે કાણો
છે; કાને બહાર છે; પગે લુલો છે—He is blind in one eye
he is deaf in one ear; and he is lame in one leg;
જ્યારે શરીરના કાઈ અંગમાં ખોડખાંપણુ યતાવવી હોય ત્યારે
ખોડખાંપણુવાળા અંગની ત્રીજી વિભક્તિ વાપરતી; જેમકે કર્ણેન
બહિરઃ

કૌશિકઃ અસ્મિ મોત્રેણ—૬૦ કૌશિક કુકુબનો છું—I am
a kaushika by family.

ચિરં જીવ । દેવાદેશઃ અનુષ્ઠિતઃ--ધણું જીવો. આપનો આ
દેશ કર્યો છે—Live long; your order is executed;
અહિં જીવ એ જીવ્ ધાતુનું આસાર્થક રૂપ છે ને તે આશીર્વાદના
અર્થમાં વપરાયું છે. દેવ શબ્દ રાજા, મહારાજાને સંબોધન કરતાં
નોકરો વાપરે છે; તે માન્યાર્થે વપરાય છે.

અમી અશ્વાઃ તૂર્ણ ધાવન્તિ—આ ધોડાઓ ઝડપથી દોડે છે—
These horses run swiftly. અમીઅશ્વાની સંધિ થાય નહિ.

મલીમસાં પદ્ધતિ કદાપિ ન અવલમ્બેમહિ—પાપકારી રસ્તો
આપણે કદી સ્વીકારીએ નહિ—Let us never resort to a
sinful path.

અહમ્ અનેન અપ્રસ્તુતેન । પ્રસ્તુતમ્ એવ ઉપક્રમે—અહુ મધુ-
આ અપ્રસ્તુત-હું પ્રસ્તુત (મુદાસર કામ) શરૂ કરું—Enough
of this (away with this) irrelevant topic; I
begin the subject in-hand.

યદિ અધર્માત્ નિવર્તેયાઃ શોભનં ભવેત્—જો અધર્મમાંથી તું
પાછો ફરે તો સારું. It will be good if you return
from sin.

વયસ્ય વિરમ અસ્માત્ નિષ્ફળાત્ આરમ્ભાત્—મિત્ર, આ
નિષ્ફળ આરંભ બંધ કર; Friend, desist from this
fruitless work. આરંભ=કામ.

સં-ગ્રામઃ નામ અયં દ્યુરાણામ્ પરમઃ ઉત્સવઃ—સંગ્રામ નામને
આ શરપુરુષોનો મહાન ઉત્સવ છે—This named fight is
the highest festivity of valient men.

વત્સે હમે અપિ પ્રદેયે । ન યુક્તમ્ અનયોઃ તત્ર ગન્તુમ્—પુત્રી
આ બેને પણ પરણાવાની છે, માટે તેમને માટે ત્યાં જવું બિચારું
નથી. My daughter, these two are to be given in
marriage also; therefore it is not proper for them to
go there. જ્યારે કણ્વ રૂપિ શકુંતલાને તેના પતિગૃહે વળાવે છે
ત્યારે શકુંતલા કહે છે કે “ મારી બે સખીઓને મારી સાથે મો-
કલો ”। ત્યારે કણ્વ કહે છે કે “ના એમ થાય નહિ; જેમ તને
પરણાવીને પતિગૃહે મોકલીએ છીએ તેમ એમને બેને પણ પરણા-
વાની છે; માટે તારા પતિગૃહે સોજત સારૂ તે આવી શકે નહિ.”
અહિં હમે+અપિની સંધિ થઈ નહિ કારણ કે હમે દિવચન છે,

હલા અમૂ સત્યઃ ક નુ સ્વલુ ભવેયુઃ—અહિ, એ સખીઓ
ખરેખર ક્યાં હશે—My friend, where must those
friends be.

ન્યાય્યાં વૃત્તિ સમાચરેત્—વ્યાજખી રીતે વર્તવું જોઈએ—
One should practise just behaviour; one should
act justly; અહિં શક્યાર્થ કર્તવ્ય (કરજના) અર્થમાં વ-
પરાયો છે.

કથં પુનરમી કવયઃ સર્વે રામચન્દ્રમ્ એવ વર્ણયન્તિ—એનું શું
કારણ હશે કે આ બધા કવિઓ રામચંદ્રનાંજ વખાણ કરે છે—
How is it that all these poets praise Ramachandra
alone.

ન મુહ્યેત્ અર્થકૃચ્છ્રેષુ ન ચ ધર્મે પરિત્યજેત્—નાણાંની ભીડને
વખતે ગભરાવું જોઈએ નહિ અને ધર્મ તજવો જોઈએ નહિ—
One should not get bewildered and should not
give up one's duty in pecuniary difficulties.

શામ્યેત્ પ્રત્યપકારેણ નોપકારેણ દુર્જનઃ—દુર્જન ઉપકાર
(સાફ) કરવાથી શાંત થાય નહિ પણ સામું લુંડુ કરવાથી
(શાંત થાય); A wicked man will not be pacified
by an obligation but by an evil deed done in
return. નૌપકારેણ=ન+ઉપકારેણ; દુર્જનની સાથે ભલામણ રા-
ખ્યામાં સાલ નથી. તેની સાથે તે થાય એવો થઈએ તોજ રહી
શકીએ. The grammatical order is:—

—દુર્જનઃ ન ઉપકારેણ શામ્યેત્ (કિંતુ) પ્રત્યપકારેણ.

સર્વતો જયમ્ અશ્વિષ્ઠેત્ પુત્રાત્ દૃષ્ઠેત્ પરાજયમ્—અધેથી જય મેળવવાની માણસે આશા રાખવી; પણ પુત્રને હાથે તો હાર ખાવાનીજ ઇચ્છા રાખવી—One should wish for victory from (over) all; but one should wish to be surpassel by his son. આ વાક્ય બહુ સુંદર ભાવ બતાવે છે; દરેક ઠેકાણે માણસે જીતની આશા રાખવી; પણ પોતાનો પુત્ર પોતા કરતાં પણ ચઢી જાય અને સરનામમાં વિજયવંત નિવડે એવી આશા રાખવી.

ईश्वरेच्छया विषम् अपि अमृतं क्वचिद् भवेत् अमृतं वा विषं (भवेत्) By the will of the almighty sometimes poison may prove nectar and nectar may prove poison—પ્રભુની ઇચ્છાથી ક્રોધકવાર, વિષ અમૃત બને અને અમૃત વિષ બને—અહિં શક્યાર્થ સંભવ બતાવે છે.

तमारा गुह्यो आदेश तमारे पाणयो ज्ञेय—गुरोः आदेशान् अनुतिष्ठेत्—गुरोरादेशाननुतिष्ठेत्.

ગેરબ્યાજખી કામેમાંથી અટકા—અધર્મેભ્યઃ વિરમ; અધર્મેભ્યો વિરમ; અહિં આજ્ઞાર્થક રૂપ વાપર્યું છે. રમ્—રમણું એ આત્મને પદીય ધાતુ છે; પણ તેની સાથે વિ, આ, પરિ અથવા ઉપ ઉપસર્ગ આવે તો તે પરસ્મૈ પદ પ્રત્યય લે છે.

પછી શું થયું તે તમારે મને કહેવું જોઈએ—ततः किं वृत्तं तव (माम्) कथयेः સામાન્ય રીતે ઇંગ્રેજીમાં ખીજો પુરૂષ બહુ-

વચન વપરાય છે; બીજી પુરૂષ એકવચન જવલ્લે વપરાય છે; પણ સંસ્કૃતમાં તેમ નથી; માટે અહિં બીજી પુરૂષ એકવચન વાપર્યું છે.

જો તું જુહું ન બોલે તો સાહે—યદિ (ત્વં) અસત્યં ન માષેયાઃ તર્હિ શોભનં ભવેત્; યથા (ત્વં) સત્યં ન માષેયાસ્તર્હિ શોભનં ભવેત્; યદિ+અસત્યં=યથાસત્યં; યદિ—જો; તર્હિ—તો. યદિની પછી તર્હિ વાપરવું હોય તો વાપરવું; ને ન વાપરે તો પણ ચાલે.

પ્રસિદ્ધ ચોરો પકડાયા છે—પ્રસિદ્ધાઃ ચૌરાઃ ગૃહીતાઃ પ્રતિ-
દ્વાચૌરા ગૃહીતાઃ; ગૃહ્-પકડવું; તેનો ભૂતકૃદંત ગૃહીત થયો.

પાઠ ૧૬ મો.

અસ્મદ્ અને યુષ્મદ્નાં રૂપો શિક્ષિતામાં આપેલાં છે તે મુ-
ખાત્ર કરવાં; જ્યાં બે રૂપ થતાં હોય તો બે રૂપ ધ્યાનમાં રાખવાં;
કેટલાંક ટુંકા રૂપો છે; જેમકે મામ્ને બદલે મા ટુંકું રૂપ છે;
અસ્માન્ને બદલે નઃ ટુંકું રૂપ છે.

સ્વામ્ને બદલે સ્વા ટુંકું રૂપ છે; યુષ્માન્ને બદલે ષઃ ટુંકું
રૂપ છે. આ ટુંકા રૂપાં કર્યા વાપરવાં તે વારતે નીચેના નિયમ
ધ્યાનમાં રાખવાં:—

૧. જ્યારે અસ્મદ્ અને યુષ્મદ્નાં લાંબા રૂપો એકવાર વપ-
રાઈ ગયાં હોય તો પછી ટુંકાં રૂપો અવશ્ય વાપરવાં.
૨. બીજી પ્રસંગે અસ્મદ્ અને યુષ્મદ્ના ટુંકા રૂપો લાંબા
રૂપો વારતે વિકલ્પે વાપરી શકાય પણ.

૩. (અ) તે ટુંકા રૂપો વાક્યની શરૂઆતમાં વપરાય નહિ;
 (બ) સંબોધનરૂપ પછી વપરાય નહિ. (ક) અને, ચ,
 વા, અને એવ આટલા અવ્યયો પહેલાં વપરાતાં નથી;
 જેમકે મમ ગૃહં પણ મે ગૃહમ્ થાય નહિ; કારણ કે
 વાક્યની શરૂઆતમાં ટુંકું રૂપ વપરાય નહિ. તब कृत्यम्
 एतत् आतो तादृज् काम अहिं तवने पदले ते
 વપરાય નહિ; કારણ કે તેની પછી એવ અવ્યય આવેલો
 છે. હે કૃષ્ણ, ન: પાહિ એમ ન થાય—(હે કૃષ્ણ અમને
 રક્ષ); કારણ કે સંબોધન રૂપ (કૃષ્ણ સંબોધન વિભક્તિ
 છે) પછી ટુંકું રૂપ ન વપરાય; માટેહેકૃષ્ણ અસ્માન્
 પાહિ એમ બોલવું; તેજ પ્રમાણે हरि त्वा मां च रक्षतु
 હરિ, તમને અને મને રક્ષે—અહિં ત્વા અતે મા વપરાય
 નહિ. કારણ કે ચ અવ્યય આવેલો છે.

વાક્યો.

आढ्यम्—इदं नगरं—आ नगर पैसादार छे—This town
 is rich क्षेत्रं पापं जेयं मनश्च—पापनो नाश करवो जेधजे
 અને મનને જીતવું જોઈએ—Sin should be destroy-
 ed and mind deserves to be subdued.

कुमार त्वं अस्य कृते शोकं बोधुम् न भईसि—कुमार तभारे
 આને વાસ્તે શોક ધારણ કરવો ઘટતો નથી—Prince, it does
 not become you to bear grief for the sake of

this. કૃત્તે=ભાટે; તે હમેશાં છટ્ટી વિભક્તિવાળા નામ સાથે આવે છે. વોહુમ્ એ વહનું સામાન્ય રૂપી હેતુવર્થક કૃદંત છે).

મેઘેભ્યઃ જલવિન્દવઃ અપતન્—વાદળામાંથી પાણીના બિંદુઓ પડ્યાં—Drops of water fell from clouds. જલસ્ય વિન્દુ જલવિન્દુઃ (પછીતણુરૂપ);

રવેઃ ઉદયેન પદ્માનિ ઉદ્દમીલન્ કુમુદાનિ ચ ન્યમીલન્—સૂર્યના ઉદયને લીધે પદ્મ ઉઘડ્યાં અને કુમુદો ખીડ્યાં—On account of the rise of the sun, the sun lotuses opened and moonlotuses closed. કમળ એ જાતનાં છે. ફેટલાક દિવસે ઉઘડે છે ને રાત્રે ખીડાય છે (પદ્મ તે જાતનું છે.) ફેટલાક દિવસે ખીડાય છે તે રાત્રે ચંદ્રના પ્રકાશમાં ખીલે છે. (કુમુદ તે જાતનું છે.)

અહો કથમ્ અઘાપિ ણ્ણા સંજ્ઞામ્ ન પ્રતિપચતે—અહો, હજી સુધી પણ આવે કમ જાન આવતું નથી— Oh, how is that she does not still recover her consciousness.

અમીભિઃ વાક્યૈઃ ણ્ણામ્ અસાનત્વચન્—આ વાક્યોથી એને તેઓએ શાંત કરી—They pacified her by these sentences.

દશરથઃ રામસ્ય વિયોગેન પ્રાણાન્ અત્યજત્—દશરથે રામના વિયોગને લઈને પ્રાણ છોડ્યા—Dasharatha gave up his life on account of separation from Rama. પ્રાણ હમેશાં સંસ્કૃતમાં જુદુ વચનમાં વપરાય છે.

ચિત્રયા ચન્દ્રઃ હવ રામઃ સીતયા વ્યરાજત—ચિત્રાથી જેમ ચન્દ્ર (શેખે) તેમ સીતાથી રામ શેખ્યા—Rama shone in

company of Sita as the moon does in company of (the constellation) Chitra

અહુના મવદાજ્ઞા પ્રમાણમ્ હતિ રક્તવા વ્યરમત્-દવે આપ કહેા તેમ કહું એમ બોલીને તે શાંત થયો—He stopped having said that your order will be respectfully obeyed now.

મવતઃ આજ્ઞા (તમારી આજ્ઞા-પછીતત્પુરૂષ)=મવત્+આજ્ઞા=મવદાજ્ઞા; રક્તવા એ વચ્ (બોલવું)નું સંબંધક ભૂતકૃદંત રૂપ છે.

વસ્તે ન તે મંગલકાલે રોદિતુમ્ ઠચિતમ્-પુત્રી. સારે ટાણે રોવું તારે માટે વ્યાજબી નથી—My daughter, it is not proper for you to weep on an auspicious occasion મંગલસ્ય કાલેઃ મંગલકાલે (પછી તત્પુરૂષ). આ શબ્દો કદ્દવ ઋષિ શકુંતલાને કહે છે.

પ્રસન્નઃ તે તર્કઃ—તમારી અટકળ ખરી છે—Your conjecture is correct.

શ્રીશઃ ત્વા અવતુ મા અપિ હહ—લક્ષ્મીપતિ અહિં તારં અને મારં રક્ષણ કરો—May the Lord of Laxmi protect you and me; અહિં ત્વામ્ અને મામ્ને બદલે દુઃકા રૂપો વપરાયાં છે. શ્રી=લક્ષ્મી શ્રીનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાયછે.

શ્રીઃ

શ્રિયૌ

શ્રિયઃ

શ્રિયમ્

શ્રિયૌ

શ્રિયઃ

શ્રિયા

શ્રીભ્યામ્

શ્રીભિઃ

શ્રિયે-યે

શ્રીભ્યામ્

શ્રીભ્યઃ

શ્રિયા:-ય:

શ્રીમ્યામ્

શ્રીમ્ય:

શ્રિયા: ય:

શ્રિયો:

શ્રિયામ્-શ્રીનામ્

શ્રિયિ, શ્રિયામ્

શ્રિયો:

શ્રીષુ

હવે શ્રિયા હૈશ:-લક્ષ્મીનો પતિ-શ્રીના:

વેદૈ: અશેષે: વેદ: કૃણ: અસ્માન્ સર્વદા અવતુ—અથા વે-

દોવડે જે સારી રીતે જાણી શકાય એણા કૃષ્ણ સદા અમારું રક્ષ-
ણ કરે—My Krishna who can be properly known
by means of all the Vedas always protect us.
અશેષ—all; that which has no શેષ or remainder:
નાસ્તિ શેષ: यस્ય=અશેષ: (બહુ, વ્રીહિ)—જેને શેષ નથી. એ-
ટલે કે બધું.

મલયમ્ વિના અન્યત્ર ચંદનં પ્રરોહતિ ન—મલય પર્વત શિ-
વાય બીજે ઠેકાણે ચંદન ઉગતું નથી—Sandal does not
grow elsewhere except on the Malay a mountain.
વિના બીજ અથવા ત્રીજ અથવા પાંચમી વિભક્તિવાળા નામ સાથે
આવે છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું. મલય પર્વત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ચંદન
વૃક્ષના સ્લેષ્ઠ:ણુ તરીકે ધણે પ્રસિદ્ધ છે. મલયજ-મલય પર્વતમાં
ઉત્પન્ન થતું—એનો અર્થજ ચંદન થાય છે.

હંસ, મે કાન્તા પ્રવચ્છ; અસ્યા: ગતિ: ત્વયા હુતા-હંસ,
મારી પ્રિયા આપ; (કારણ કે) તેની ગતિ ત્હેં ચોરી લીધી છે.
O swan, give me my beloved; because her gait
has been stolen by you. સંસ્કૃત ભાષામાં સ્ત્રીઓની ચા-
લવાની રીત હમેશાં હસની ચાલવાની રીતની સાથે સરખાવાય છે.

સ્ત્રીઓનું મુખ ચંદ્રની સાથે અથવા કમલની સાથે સરખાવાય છે; સ્ત્રીઓના બાહુ મૃણાલ સાથે સરખાવાય છે. આ પ્રમાણે સંસ્કૃત કાવ્યસંપ્રદાયમાં અમુક ઉપમિતિઓ (Comparisons) સરખામણીઓ—પ્રચલિત છે. આ વાક્ય મહાકવિ કાલિદાસે બનાવેલા ચિકમોર્વશીય નાટકમાંથી લીધેલું છે. પુરુષવસ્ત્ર રાજા પોતાની પ્રિયા સાથે મૃગયા કરવા જાય છે. ત્યાં રસ્તામાં તેની સ્ત્રી એકાએક અલોપ થાય છે. આથી રાજા ગાંડોતુર થઇ જાય છે ને આખા વનમાં મંદોઅન્ત થઇ તેની શોધમાં ફરે છે. અને વનમાં તેને જે મળે—ચાલતે માણસ હો, માણસથી નિચલા વર્ગનું પ્રાણી હો, કે કુદ્રતી દર્શન હો— તેને પોતાની ગુમ થયેલી પ્રિયાના સમાચાર પૂછે છે. રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં તેને હંસ મળે છે. તે હંસની ગતિ તેની પ્રિયાના જેવી છે. તેથી તેની પ્રિયા તેને સાંભળી આવે છે. તેને જ્ઞાન થાય છે. કે “ આની ગતિ તો મારી પ્રિયાના જેવી છે; આણે મારી પ્રિયાની ચાલવાની રીત ચોરી લીધી છે. માટે તેને મારી પ્રિયા વિષે ખચર હોવી જોઇએ. તેજ મારી પ્રિયાને ક્યાંય લઇ ગયેલો હોવો જોઇએ. ” માટે તે હંસને કહે છે કે ઓ હંસ મારી પ્રિયા મને આપ, ત્હેં તેની ગતિ ચોરી લીધી છે.

कवयः कालिदासाद्याः कवयः वयमपि अमी पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम्

Kalidasa and others were poets and we too are poets.

It is settled that there is પદાર્થત્વ both in a mountain as well as an atom—કાશીદાસ વગેરે કવીઓ હતા અને આ અમે પણ કવિઓ છીએ. પર્વત અને પરમાણુ અન્નેમાં પદાર્થપણું છે એ નકી છે; આ શ્લોકમાં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, કાશીદાસ વગેરે પણ કવિઓ કહેવાઈ ગયા છે અને આ અમે પણ કવિ કહેવાઈએ છે. પર્વત એ પણ પદાર્થ છે. પરમાણુ એ પણ પદાર્થ છે; પણ પદાર્થત્વના સમાન ગુણને લીધે જેમ પરમાણુ એ કદી પર્વત થતો નથી તેમ કવિત્વના સમાન ગુણને લીધે અમે—આજકાલના કવિઓ—તે મહા કવિ કાળીદાસની તુલનામાં કદી આવીએ નહિ. કવિ કહેવાએ કંઈ મહા કવિ થઈ જતા નથી.

पादपानां भयं वातात् पद्मानाम् शिशिरात् भयम् पर्वतानां भयं वज्रात् साधूनां दुर्जनात् भयम्.

ઝાડને પવનનો ભય હોય છે; કમળને શિશિરનો ભય હોય છે.

પર્વતને વજ્રનો ભય હોય છે (તેમ) સાધુ પુરુષને દુર્જનનો ભય હોય છે. The trees have fear of wind; lotuses have fear from cold, the mountains have fear from the thunderbolt; similarly good men have fear from a wicked men.

સાધૂનામ્ શબ્દાઃ ન કદાપિ ચલન્તિ=સાધૂનામ્ શબ્દા ન કદાપિ ચલન્તિ—સાધુ પુરુષોના શબ્દો કદી ફરતા નથી.

વિપત્તિમાં પણ માણસે કર્તવ્યનો ભાગ કરવો નહિ—વિપત્તો
અપિ જનઃ કર્તવ્યં ત્યક્તું ન અર્હતિ=વિપત્તાઅપિ જનઃ કર્તવ્યં
ત્યક્તું નર્હતિ.

તેના પાપોમાંથી દુઃખો ઉત્પન્ન થયા—તસ્ય પાપેભ્યઃ દુઃ-
શ્ચાનિ વદમવન્=તસ્ય પાપેભ્યો દુઃશ્ચાન્યુદમવન્.

ગુફને નમસ્કાર—ગુરવે નમઃ

આપણે ગંગામાં ન્હાઈએ તો કેવું સાફ—અપિ નામ ગંગા-
યામ્ અવગાહેમહિ=અપિ નામ ગંગાયા મવગાહેમહિ.

પાઠ ૧૭ મો. રૂકારાન્ત શબ્દો.

હવે આપણે રૂકારાન્ત નામો લઈએ. કેટલાંક રૂકારાન્ત નામો
પુલ્લિંગ છે જેમકે કર્તૃ, ગન્તૃ, વાતૃ, દેવૃ, મર્તૃ વગેરે; કેટલાંક ઋ-
કારાન્ત નામો સ્ત્રી લિંગ છે જેમકે માતૃ, સ્વસૃ, દુહિતૃ, તનુન્દ
વગેરે. પહેલાં આપણે પુલ્લિંગ નામો લઈશું. તે રૂકારાન્ત પુલ્લિંગ
નામોના રૂપો કર્તૃ પેઠે કરવાં; કર્તૃનાં રૂપો શિક્ષિકામાં આપેલાં છે
તે વિદ્યાર્થીએ ગોખી રાખવાં; કર્તૃનાં પહેલાં પાંચ રૂપોમાં આપણે
જોઈએ છીએ કે છેલ્લા ઋનો આર્ થઈ જાય છે અને પ્રથમાવિ-
ભક્તિ એક વચનમાં આર્નો ર્ અને પ્રથમા વિભક્તિ (એકવચનનો)
પ્રત્યય સ્ બન્ને ઉડી જાય છે; આ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે ઋનો
આર્ થાય છે. પણ પિતૃ, (આપ) આતૃ (બાઈ); જામાતૃ
(જમાઈ), દેવૃ (દીયર), તૃ (માણસ), સચ્ચેદૃ (રથ હાં-
કનાર) આટલા શબ્દોમાં ઋનો આર્ થતો નથી પણ ઋનો અર્

થાય છે. આ બધા શબ્દોની પ્રથમા વિભક્તિ એક વચનને છેડે
આ આવે છે; જેમકે પિતા, આતા, જામાતા વગેરે; દ્વાબધા તરીકે
તે શબ્દો લેા:—ગન્તુ - જનાર અને આતુ=ભાઇ.

ગન્તા	ગન્તારૌ	ગન્તાર:
ગન્તારમ્	ગન્તારૌ	ગન્તૃન્
ગન્ત્રા	ગન્તૃમ્યામ્	ગન્તૃભિ:
ગન્ત્રે	ગન્તૃમ્યામ્	ગન્તૃમ્બ:
ગન્તુ	ગન્તૃમ્યામ્	ગન્તૃમ્પ:
ગન્તુ:	ગન્ત્રો:	ગન્તૃણામ્
ગન્તરિ	ગન્ત્રો:	ગન્તૃષુ
ગન્ત:	ગન્તારૌ	ગન્તાર:
પણ, આતા	આતરૌ	આતર:
આતરમ્	આતરૌ	આતૃન્
આત્રા,		

તેજ પ્રમાણે નેતુ=નાયક; તેના

નેતા	નેતારૌ	નેતાર:
નેતારમ્	નેતારૌ	નેતૃન્
નેત્રા વગેરે	ગન્તુ	પ્રમાણે.

હવે ક્રકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામોના વિચાર કરીએ; જેમકે માતૃ,
દુહિતૃ વગેરે; આ નામોના રૂપ ક્રકારાન્ત પુલ્લિંગ જેવાં થાય છે
શિવાય કે (૧) તેમના ક્રનો જાર થતો નથી પણ જર્ થાય છે
(૨) દ્વિતીયા વિભક્તિ બહુવચનમાં અંતે ન્ આવતો નથી પણ
વિસર્ગ આવે છે; જેમકે માતૃ:, દુહિતૃ:; તેમનાં રૂપો શિક્ષિકામાં

આપેલાં છે; તેજ પ્રમાણે નનાદ (એટલે નણુંદ)નાં રૂપો કરવાં; પણ યાદ રાખવું કે સ્વસુ (બહેન) શબ્દમાં ઋનો અર્થ થતો નથી પણ આર્ થાય છે.

જેમકે સ્વસા

સ્વસારી

સ્વસાર:

સ્વસારમ્

સ્વસારી

સ્વસ્ટ: વગેરે.

નૃ—નર, માણસ—શબ્દના રૂપાખ્યાનો પિતૃ શબ્દો પ્રમાણે કરવાં, એટલે કે નૃમાં ઋનો અર્થ થતો નથી પણ અર્ થાય છે. નૃનું છઠી વિભક્તિ બહુવચનમાં એ રૂપો થાય છે નૃણામ્ અથવા નૃણામ્.

વાક્યો.

જ્યેષ્ઠ: આતા પિત્રા સમ:—મોટા ભાઈ પિતા સમાન છે.
The elder brother is equal to the father.

આતુ: પુત્ર: આતૃવ્ય: આત્રીય: વા—ભાઈનો પુત્ર આતૃવ્ય કે આત્રીય કહેવાય. A brother's son is called Bhratrivya or bhartriya. આતૃવ્ય=આત્રીય=આતૃજઃ=ભત્રીજો.

સ્વસુ: પુત્ર: સ્વસ્રીય: સ્વસ્રેયોર્વા—બહેનનો પુત્ર સ્વસ્રીય કે સ્વસ્રેય કહેવાય. Sister's son is swasriya or swasreya. (ભાણેજ).

વધૂ: દેવરિ નનાદરિ ચ સ્નિહ્યેત્—વધુએ દીયર નણુંદ ઉપર પ્રેમ રાખવો જોઈએ. A wife should love her husband's younger brother and sister.

મર્તુઃ શાસને સિદ્ધ—પતિના હુકમમાં (પતિની આજ્ઞામાં)
રહે. Obey the order of your husband.

નૃપૈતીનામ્ ઉપદેશારઃ વિરલાઃ—રાજાઓને ઉપદેશ આપનારા
વિરલા હોય છે. The advisers of the king are rare.

સત્સંગતિઃ પુરુષં માતા ઇવ રક્ષતિ—સજ્જનોની સોબત :મા-
ણુસનું મા પેઠે રક્ષાયું કરે છે. The company of good
men protects a man like a mother.

અન્નદેવઃ રઘુપતિઃ સિદ્ધતિઃ સચ સ્નિહ્યતિ આવૈયોઃ ઉત્કળ્યન્તે
ચ યુગ્મત્ સંનિકર્ષસ્ય—Here stands His Majesty
Rama (રઘુપતિઃ Lord of the Raghas i. e. Rama); he
loves us two and is eager for your company.
રઘુનામ્ પતિઃ રઘુપતિઃ (ષષ્ઠીતત્પુરુષ); સ્નિહ્યન્તું કર્મ હમેશાં
સાત્ત્વી વિભક્તિ આવે છે. તવ સંનિકર્ષ—તમારી સોબત—યુગ્મત્
સંનિકર્ષઃ (ષષ્ઠીતત્પુરુષ)—અહિંયાં રાજારામ ઉભા છે; તે
અમને બેને આજ્ઞા છે ને તમારી સોબત વાસ્તે ઉત્કળ છે.

અનમ્યન્તરે આવામ્ અસ્ય વૃત્તાન્તસ્ય—આ વૃત્તાંતથી અમે બે
અજાણ્યા છીએ. We two are not familiar with this
account. અનમ્યન્તરે—એ અનમ્યન્તરાનું પ્રથમા વિભક્તિ દ્વિવચન
છે. અનમ્યન્તરાનાં ૩પો શાલા પેઠે કરવાં. બોલનાર અહિંયાં સ્ત્રીપાત્રો
હોય છે. અનમ્યન્તરે+આવામ્: ૧ અનમ્યન્તર્+અય્+આવામ્ અથવા
(૨) અનમ્યન્તર્+અ+આવામ્. (કાંતો છનો અય કરવો અથવા અજ્ઞા
અનો લોપ કરવો અને કેવળ જ રહેવા દેવો; આ અની આગળ

આવતા સ્વર સાથે સંધિ થાય નહિ) એટલે અનન્યન્ટરયાવામ્
અથવા અનન્યન્ટર આવામ્ એમ થયું. જુઓ શિક્ષિકા પાનું ૨૦;
સંધિ નિયમ છદ્દો.

મગવતિ વસુન્ધરે શ્લાઘ્યામ્ હૃદિતરમ્ અવેક્ષસ્વ જાનકીમ્—હે
પૂજ્ય પૃથ્વીમાતા, પ્રશંસાપાત્ર પુત્રી સીતાની સંભાળ રાખજો—6,
revered Earth, take care of janaki, the prai-
seworthy daughter.

વસુ ધારયતિ (જેના ગર્ભમાં વસુ-ધન છે તે) સા વસુન્ધરા.

ગજસ્ય ચન્તા અન્યપતત્ ગજસ્થમ્—ગજને કાબુમાં રાખનાર
ગજ ઉપર એસનારની સામે થયો—The controller of the
elephant opposed the elephant-rider.

અમિયસ્ય ચ પયસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ—૩યે નહિ તેવું
પણુ દિતદારી વચનનો કરેનાર અને સાંભળનાર દુર્લભ છે. The
speaker and listener of unpleasant but wholesome
things are difficult to be found.

હાલો માણુસોનો વખત કાવ્ય અને શાસ્ત્રના આનંદમાં થાય
છે; અને મુર્ખ માણુસોનાં વખત કુટેવમાં કે નિદ્રામાં કે લડાઈ
ટંટામાં જાય છે. The time of wise men passes in
deriving pleasure from scriptures and poetry;
while the time of fools passes in bad habits
or sleep or fighting. કાવ્યં ચ જ્ઞાનં ચ કાવ્ય જ્ઞાનં તયોઃ

ચિનોદઃ કાવ્ય જ્ઞાન ચિનોદઃ (દંદ અને પંડોતપુરુષ), શ્રી
 બુદ્ધિ; મત્ પ્રત્યય “ વાળુ” અર્થમાં વપરાય છે; શીમત્ એટલે
 બુદ્ધિવાળો, ડાહ્યો.

મદ્રં કૃતં કૃતં મૌન કોકિલેઃ જલદાગમે દર્દુશઃ યત્ર વક્ષારઃ
 તત્ર મૌનં હિ શોમનં વાદ્ધાં દેખાતાં કાયદો એ મૌન ધારણ કર્યું
 તે સારું કર્યું કારણ કે જ્યાં દેડકાં વાડી હોય ત્યાં ન બોલવું
 એજ સારું; The kokilas (cuckoos) have rightly
 observed silence at the coming of the clouds;
 for it is always good to be silent (at a place)
 where frogs are the speakers. હિ=જલં કારણ કે જલં દદ
 તિ-જલ આપે છે-इति જલદઃ=જલ દાનામ્ આગમઃ જલદાગમઃ
 (પંડો તપુરુષ).

આપદામ્ અપહર્તારમ્ સર્વસંપદામ્ દાતારમ્ લોકામિરામં
 શ્રીરામં બહુ ભૂયઃ ભૂયઃ નમામિ—આપત્તિઓને હટનાર, સર્વ સં-
 પત્તિઓ આપનાર લોકમાં સુંદર એવા શ્રી રામને હું ફરી ફરી
 નમસ્કાર કરું છું. I bow again and again to
 shri Rama who is the remover of adversities
 the giver of prosperity and who is charming
 in the world; સર્વાઃ સંસદઃ=સર્વસંપદઃ (કર્મધારય સુભાસ)
 શાસામ્ સર્થ સંપદામ્.

કાતવ કાન્તા, કઃ તે પુત્રઃ, સંસારઃ અયમ્ અતીવ વિચિત્રઃ
 કસ્ય ત્વં વા (ત્વં) કુતઃ આયાતઃ તત્ત્વમ્ હિંદં ચિન્તય આતઃ—
 તારી શ્રી કોણ ? તારો પુત્ર કોણ ? આ સંસાર ધણો વિચિત્ર

છે. તું કોનો (છે) અથવા તું કયાંથી આવ્યો છે ? મારે હે
બાપ તું આ તત્ત્વનું ચિંતન કર. Who is thy wife ?
Who is thy son ? this world is very strange.
Whose art thou ? Where from hast thou come ?
6, "brother, consider this reality.

બ્રાહ્મણો સવારમાં વેદના પાઠ કરે છે—બ્રાહ્મણાઃ પ્રાતઃ વેદાન્
પઠન્તે=બ્રાહ્મણાઃ પ્રાતર્વેદાન્ પઠન્તે ।

સામાન્ય રીતે સરસ્વતી લક્ષ્મી સાથે રહેતી નથી—પ્રાચઃ
સરસ્વતી લક્ષ્મ્યા સહ ન વસતિ.

શકુંતલાની બે સખીઓ તેના ઉપર પ્રેમ રાખતી—શકુન્ત-
લાયાઃ (દ્વે) મિત્રે તસ્યામ્ અસ્તિહ્યતામ્ઃ શકુન્તલાયા (દ્વે)
મિત્રે તસ્યા મસ્તિ હ્યતામ્.

શત્રુ અને દુઃખોનો તિરસ્કાર કરીશ નહિ; મા શત્રૂન્ વ્યાધીન્
અવધીરય=મા શત્રૂન્ વ્યાધીર્વાવધીરય ।.

પૈસાદાર માણસોએ દુઃખીના પાલક થવું બોધ્યે—શ્રીમ-
ન્તઃ દુઃખાર્તાનામ્ રક્ષિતારઃ અવેયુઃ=શ્રીમન્તો દુઃખાર્તાનાં રક્ષિતારો
અવેયુઃ । ।

નોકર બોલ્યો, “ સાહેબ, આપ કહો તેમ કર ” મૃત્યુઃ
અવદત્ત દેવ અવદાજ્ઞા પ્રમાણમ્=મૃત્યોઽવદદેવ અવદાજ્ઞા પ્રમાણમ્
(અવતઃ આજ્ઞાઃ અવદાજ્ઞા. ૫૩ી તત્પુરૂષ).

હું નર્મદા નદીમાં નાહું તો કેવું સારું—અપિ નામ નર્મદાયામ્
(અથવા નમર્દાનધામ્) અહં અવગાહેય=અપિ નામ નર્મદાન
આમહમ વગાહેય.

પાઠ ૧૮ મો.

આ પાઠમાં હકારાન્ત, ડકારાન્ત અને ઋકારાન્ત નપુંસકલિંગનાં રૂપો આપવામાં આવ્યા છે વારિ, (પાણી) મધુ (મધ) અને કર્તૃ નપુંસકલિંગ (કરનાર), લઘુ (ન્હાનું) વગેરે, આ નપુંસકલિંગ શબ્દોમાં કેટલાંક નામ છે (જેમકે વારિ, મધુ વગેરે) ને કેટલાંક વિશેષણ છે (જેમકે, કર્તૃ, લઘુ, ગુરુ વગેરે. તેમનાં રૂપાખ્યાનોમાં ફેરફાર છે, પહેલાં આપણે હકારાન્ત નામ લખ્યું. વારિ એ હકારાન્ત નામ છે ને નપુંસકલિંગ છે; તેના રૂપાખ્યાનો શિક્ષિકામાં આપેલાં છે, તેમાં.

(૧). પ્રથમા વિભક્તિ એકવચન, દ્વિતીયા એકવચન અને સંબોધન વિભક્તિ એકવચનના પ્રત્યયો હકારાન્ત નપુંસકલિંગ શબ્દોને લાગુ પડતા નથી; એટલે પહેલી, બીજી અને આઠમી વિભક્તિ એકવચનમાં વારિ રૂપ રહ્યું.

(૨). પ્રથમા, દ્વિતીયા અને સંબોધન વિભક્તિ દ્વિવચન અને બહુવચનમાં હકારાન્ત નપુંસકલિંગ શબ્દોને અંત્ય હ પછી ન લાગે છે. અને પછી દ્વિવચનમાં હ પ્રત્યય લગાડવો અને બહુ વચનમાં હ (હંસ્વ) લગાડવો; માટે પહેલી બીજી અને આઠમી વિભક્તિ દ્વિવચનમાં વારિ+ન્+ઈ રૂપ થયું; અહિં રૂની પછી ન આવેલો છે. (વચમાં હ આવ્યો છે તે સ્વર છે માટે

તેનો આધ નહિ.) માટે નૂ નો જ થયો; એટલે
વારિણી એમ રૂપ થયું; અને બીજી, પહેલી અને આ
ઠમી વિભક્તિ બહુ વચનમાં વારિ+નૂ+હ થયું, એટલે
વારિણિ થયું.

- (૩) તૃતીયા એક વચનથી સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પહેલાં
(હકારાન્ત નપુંસકલિંગ શબ્દોમાં) નૂ લગાડવો,
જેમકે વારિ+જા (જા એ ત્રીજી વિભક્તિ એકવચનનો
પ્રત્યય છે; ને તે સ્વરથી શરૂ થાય છે) માટે વારિ+
નૂ+જા થયું; એટલે વારિજા થયું; તેજ પ્રમાણે વારિ
+જોસ્ (છઠી અને સાતમી વિભક્તિ દ્વિવચનનો
પ્રત્યય છે; તે સ્વરથી શરૂ થાય છે; માટે)=વારિ+નૂ+
જોસ્=વારિજોસ્=વારિજોઃ (શબ્દને અંતે આવેલા સ્ત્રી
વિસર્ગ થાય છે).

- (૪) સંબોધન વિભક્તિમાં અન્ત્ય જનો વિકલ્પે ગુણ કરવો;
એટલે વારિ અથવા વારે એમ રૂપ થયું.

- (૫) આ શિવાય, સામાન્ય પ્રત્યયો લગાડવા; એટલે હકારાન્ત નપુંસકલિંગ નામોનાં રૂપો સિદ્ધ થશે. છઠી વિભક્તિ બહુવચનના (જામ્) પ્રત્યય આગળ અન્ત્ય સ્વર (હ) દીર્ઘ કરવો.

હવે નપુંસકલિંગ હકારાન્ત વિશેષણનાં રૂપો લઈએ; સુરમિ
(એટલે સુગંધીદાર); શુચિ એટલે પવિત્ર, આ રૂપો (નપુંસકલિંગ હકારાન્ત વિશેષણના રૂપો) નપુંસકલિંગ હકારાન્ત નામો
જેવાંજ થાય એટલે કે વારિ જેવાં થશે. તે ઉપરાંત.

(૨). ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી ને સાતમી એક વચનમાં શુચિ
(હકારાન્ત નપુંસકલિંગ વિશેષણનાં રૂપો)નાં રૂપ કાતો
વારિ પ્રમાણે કરવાં; નહિતો હરિ (હકારાન્ત પુલ્લિંગ
નામ) પ્રમાણે કરવાં એટલે બળ્યે રૂપો થાય છે.
જેમકે શુચ્યે અથવા શુચિને (ચોથી); શુચિનઃ
અથવા શુચેઃ (પાંચમી અને છઠ્ઠી) શુચિનિ અથવા
શુચૌ (સાતમી).

(૨). છઠ્ઠી અને સાતમી વિભક્તિ દ્વિવચનમાં હકારાન્ત ન-
પુંસકલિંગ વિશેષણોના રૂપો વિકલ્પે હકારાન્ત પુલ્લિંગ
નામેના રૂપો પ્રમાણકરવાં; એટલે જે રૂપો થયાં; એક
વારિ પ્રમાણે ને બીજાં હરિ પ્રમાણે; માટે છઠ્ઠી અને
સાતમી વિભક્તિ દ્વિવચનમાં શુચ્યોઃ (હરિ પ્રમાણે)
અથવા શુચિનોઃ (વારિ પ્રમાણે) થયાં.

તે પ્રમાણે સુરમિનાં રૂપો તૈયાર કરવાં.

હવે આપણે હકારાન્તની નપુંસકલિંગ નામઃ અને વિશેષણો-
ના રૂપો લઈશું;—

(અ). હકારાન્ત નપુંસકલિંગ નામ (જેવાંકે મણુ=મધ; અશ્રુ=
આંસુ; વસુ=પૈસો વગેરે)નાં રૂપો તૈયાર કરતાં હકારા-
ન્ત નપુંસકલિંગ નામનાં રૂપો તૈયાર કરવામાં જે
પાંચ નિયમો આપ્યા છે, તેજ નિયમો અહિં લાગુ
પડે છે; માટે તે નિયમો ધ્યાનમાં રાખીને વિદ્યાર્થીએ
રૂપો જાતે તૈયાર કરી લેવાં; ને પછી તે સિદ્ધ કરેલાં
રૂપો શિક્ષિકામાં આપેલાં મણુનાં રૂપો સાથે રાખવાં;

(બ). હકારાન્ત નપુંસકલિંગ વિશેષણોનાં રૂપો. (૧) એક
તો હકારાન્ત નપુંસકલિંગ નામના રૂપો પેઠે (એટલે
કે મહુનાં રૂપો પેઠે) કરવાં (૨) તે ઉપરાંત, ચોથી
પાંચમી છઠી ને સાતમી એક વચનમાં રૂપો હકારાન્ત
પુલ્લિંગ નામનાં રૂપો પેઠે એટલે ગુરુ પેઠે કરવાં.

(ક). છઠી અને સાતમી વિભક્તિ દ્વિતીયનમાં રૂપો મહુ પેઠે
કરવાં; અથવા ગુરુ પેઠે કરવાં; આ પ્રમાણે મહુ [વિ-
શેષણુ નપુંસકલિંગોનાં રૂપો તૈયાર થશે.

હવે હકારાન્ત નપુંસકલિંગ વિશેષણોનાં રૂપો રજાં:—

હકારાન્ત નપુંસકલિંગ શબ્દો સામાન્ય રીતે વિશેષણો હોય
છે (જેમકે કર્તૃ-ત્રણે જાતમાં વાપરી શકાય છે; ગન્તૃ-ત્રણે જાતિ-
માં વાપરી શકાય છે; માટે તેમનાં રૂપો કરવામાં.

(૧). હકારાન્ત નપુંસકલિંગ નામનાં રૂપો તૈયાર કરવા માટે
આપેલા પાંચ નિયમો ધ્યાનમાં રાખવાં.

(૨). ચોથી, પાંચમી, છઠી અને સાતમી એક વચનમાં (અ)
ક્રિતા રૂપો સામાન્ય રીતે કરવાં. (બ) અથવા હ-
કારાન્ત પુલ્લિંગ નામ (પિતૃ) નાં રૂપો પ્રમાણે
કરવાં, જેમકે કર્તૃનાં કર્તૃ+પ=કર્તૃ+ત્+પ (ભુઓ નિય-
મ ૩, હકારાન્ત નામોના સંબંધમાં)=કર્તૃને અથવા
પિતૃનાં ચોથી વિભક્તિ એક વચન રૂપ પ્રમાણે કર્તૃ
થયું, તેજ પ્રમાણે પાંચમીમાં કર્તૃ+ત્+સસ=કર્તૃસઃ
અથવા પિતૃનાં પાંચમી એકવચન પ્રમાણે કર્તૃઃ થયું.

- (૩). છટ્ટી અને સાતમી વિભક્તિ દ્વિવચનમાં રૂપો (૧) કાંતો સામાન્ય પ્રત્યયો લગાડી કરવાં; (૨) અથવા તો ક્રકારાન્ત પુલ્લિંગ નામ પિતૃ પ્રમાણે કરવાં; એટલે કર્તૃમાં છટ્ટી અને સાતમી વિભક્તિ દ્વિવચનમાં કાંતો કર્તૃ+ન્+ઓસ્ થયું એટલે કર્તૃજોઃ થયું; અથવા પિતૃ પ્રમાણે કર્ત્રોઃ થયું.
- (૪). છટ્ટી વિભક્તિ બહુવચનના પ્રત્યય આગળ અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ કરવાં; જેમકે કર્તૃ+આમ્=કર્તૃ+ન્+આમ્ (કારણ કે આમ્ એ પ્રત્યય સ્વરથી શરૂ થાય છે) હવે આ નિયમથી કર્તૃ+ન્+આમ્ થયું એટલે કર્તૃજામ્ થયું.
- (૫), સંબોધનમાં બે રૂપ થયાં (કારણ કે અન્ત્યસ્વરનો વિકલ્પે ગુણ થાય છે) કર્તૃ અથવા કર્તૃર્; કર્તૃર્માં રૂનો વિસર્ગ કરવો; એટલે સંબોધન એક વચનમાં કર્તૃ અથવા કર્તૃઃ એટલે રૂપ થયું.

વાક્યો.

અહં મહીપાલ તવ શ્રમેણ—હે નામ તારો શ્રમ બંધ કર—

O King, enough of (stop) your exertion. અહંની સાથે ત્રીજી વિભક્તિવાળું નામ આવે છે. (જ્યારે અહં નો અર્થ બંધ કર એવો થાય છે.)

વિજયતાં દેવઃ—રાજા જય પામે—May your majesty be victorious. અહિં આતાર્થક રૂપ આશીર્વાદના અર્થમાં વપરાય છે.

સ્વતિ મહારયૈ—Hail your ladyship.

કાચ લઘુ પ્રયોજનં તુ ગુરુ સ્વ—કાર્યં લઘુકું (ઓછી અગત્યનું) છે પણ પ્રયોજન તો ભારેજ છે—The action is light (of small importance) but the object is indeed great.

પ્રિયાવાઃ મંત્રુ જલિપતં નિશમ્ય અતીવ પ્રીતઃ અમવત્ નારાયણઃ—પ્રિયાનું મધુર જલિપત સાંજળીને નારાયણ ધણો ખુશી થયો. Having heard the sweet prattling of the beloved, Narayan became exceedingly pleased. નિશમ્ય—એ સંબંધક શ્રુતકૃદંત છે. ઉપસર્ગ લાગવાથી ત્વા પ્રત્યયને બદલે ચ પ્રત્યય લાગ્યો છે.

પદ્મ હૃદં પદ્મં ચલુના વિકસિતેન મે માનસં હરતિ—મે આ કમલ સુંદર વિકાસને લઈને મારું મન હરણુ કરે છે—Lo this lotus captivates my heart on account of its beautiful budding.

ચિન્તનયાઃ સમં ન અન્યથા કિંચિત્ શોશયિતુ વિશતે—ચિંતા સમાન શોશી લેનારું બીજું કંઈ નથી—There is nothing else which makes one lean as anxiety.

અયિ પ્રકૃતિસ્ આપચતે તે સહી—અરે, તારી સખી સહી.

માથ છે—તારી સખીને જ્ઞાન આવે છે—Your friend is being restored to consciousness.

અયમ્ અપરઃ ગંદસ્ય ઉપરિ દ્વિતોઃ—આ ફેલાવા ઉપર બીજો સોળે ચડ્યો—This is another swelling on a boil i.e. one misery is added to another.

શુચિ મનઃ યદિ અસ્તિ તીર્થેન કિં—જો મન પવિત્ર હોય તો તીર્થનું શું કામ ? If he mind is pure what is the use of a sacred place. મન ચંગા તો ઘેર ગંગા.

મધુ તિષ્ઠતિ જિહ્વામે હૃદયે તુ હલાહલમ્—જીભને ટેરવે મધ છે પણ હૃદયમાં તો વિષ છે—There is honey at the tip of the lip but there is poison in the heart. જિહ્વાયાઃ અગ્ર-જીભનું ટેરવું-જિહ્વામમ્—(૫૦૪ી તત્પુરુષ).

અથવા મૃદુ વસ્તુ મૃદુના યથા હિંસિતુમ્ પ્રજાન્તકઃ આરમ્ભે અથવા કોમળ વસ્તુને કોમળ વસ્તુથીજ નાશ કરવાનો મોત આરંભ કરે છે. Rather, the god of Death endeavours (tries) to destroy a soft thing by (another) soft thing alone. આ વાક્ય અજરાળ પોતાની સ્ત્રી ઉપર કુસની માળા પડવાથી એકાએક મરી ગઇ સારે બોલે છે. તેના કહેવાનો આશય એમ છે કે કોમળ વસ્તુ (મારી સ્ત્રી)ને કોમળ વસ્તુથી (કુસ માળાથી) મારવાનો મોત આરંભ કરે છે. હિંસિતુમ્ એ હિંસ-મારવું, નું હેતુવર્થક કૃદંત છે. પ્રજાનામ્ અન્તકઃ—માણસોનો નાશ કરનાર—અથવા અંતનાયાઃ પરમ વિમુચ્છન—સંજ્ઞા એ સ્ત્રીનું મોટું ભૂખણ

છે. Shame (modesty) is the great grace (ornament) of a woman.

હીનઃ વા રાજ્યહીનઃ વા વઃ મે મર્તા સ મે ગુહઃ

તં નિત્યમ્ અનુરક્તા અસ્મિ યથા સુવર્ચલા સૂર્યે (અનુરક્તા).

—ગરીબ હોય કે રાજ્યહીન હોય તો પણ જે મારો ધણી છે તેજ મારો ગુરુ છેઃ હું તેમના ઉપર સદા અનુરક્ત છું જેમ સુવર્ચલા સૂર્ય ઉપર અનુરક્ત હતી તેમ—He who is my husband is my teacher, never mind whether he be poor or deprived of throne; I am always attached to him as Suvarchala was attached to the Sun; રાજ્યેન હીનઃ=રાજ્યહીનઃ

યસ્ય દક્ષિણે લક્ષ્મણઃ યસ્ય વામે જનકાત્મજા, યસ્ય પુરતઃ મારુતિઃ તં રઘુનન્દનમ્ (મહં) વંદે—જેની જમણી બાજુએ લક્ષ્મણ છે, જેની ડાબી બાજુએ જનકી છે તે જેની આગળ હનુમાન છે એવા રામને હું વંદુ છું. I bow to that Rama, on whose right side there is Lakmana on whose left side there is Seeta and on whose front side there is Hanuman (monkey god).

જનકસ્ય આત્મજા--જનકની પુત્રી--જનકાત્મજા=સીતા (૫૪ી તત્પુરૂષ) રઘોઃ નન્દનઃ--રઘુને આનંદ આપનાર--પુત્ર--રઘુનંદનઃ (૫૪ી તત્પુરૂષ).

કાર્યાણિ ઉચ્ચમેન સિધ્યન્તે, મનોરથઃ ન, સુસત્વ સિંહસ્ય મુલે મૃગાઃ ન પ્રવિશન્તિ--ઉપાય કાર્યાથી કાર્યો પાર પડે છે, માર

આવના આભ્યાથી નહિ; સુષ ગએલા સિંહના મોઢામાં મૂગ આવી-
ને પડતા નથી--Actions are accomplished by means
of exertion and not by merely cherishing desires;
deer do not enter the mouth of (fall a prey
to) a sleeping lion.

સ્મૃતિ શ્રુતિના અર્થને અનુસરે છે:—સ્મૃતિ: શ્રુતે: અર્થે અ-
નુસરતિ:; સ્મૃતિ શ્રુતે રથમનુસરતિ.

તેણે પૃથ્વી પર દિવ્ય સુખ ભોગવ્યું. પૃથિવ્યામ્ દિવ્ય સુખં
અન્વભવત્=પૃથિવ્યાં દિવ્યં સુખમન્વભવત્.

શિષ્યોએ ગુરુનો હુકમ માનવો બેધએ--શિષ્યા: ગુરો: આ-
દેશમ્ અનુરૂપેરન્=શિષ્યા ગુરોરાદેશમનુરૂપેરન્. (અનુરૂપ્--મળ
૪ થો--માનવું).

અહો ! ચંદ્રના અજવાળાનું સૌંદર્ય--અહો જ્યોત્સ્નાયા:
સૌંદર્યમ્=અહો જ્યોત્સ્નાયાસૌંદર્યમ્.

બે હૃદય વિશુદ્ધ હોય તો તપનું શું કામ છે--તપસા કિં
યદિ હૃદયં વિશુદ્ધમ્ અસ્તિ=તપસા કિં યદિ હૃદયં વિશુદ્ધ મસ્તિ.

અરે ! હું ધન્ય છું; તે સચેતન થતો બન્ય છે--અહો;
અન્યોસ્મિ; સઃ પ્રકૃતિમાપચ્ચતે.

પરિશિષ્ટ.

વિદ્યાર્થીઓને સુગમ પડે તેટલા સારા અહિં સ્વરાન્ત અને
વ્યંજનાન્ત નામ વિગેરેનાં તૈયાર રૂપો આપવામાં આવ્યા છે:—

(૧) સ્વરાન્ત નામોનાં રૂપો:-

(૨) અકારાન્ત સ્વરાન્ત નામોનાં રૂપો:-

રામ પુલ્લિંગ-રામ.

રામઃ	રામૌ	રામઃ
રામમ્	રામૌ	રામાન્
રામેળ	રામામ્યામ્	રામૈઃ
રામાય	રામામ્યામ્	રામેભ્યઃ
રામાત્	"	"
રામસ્ય	રામયોઃ	રામેષુ
રામ	રામૌ	રામાઃ

વનગુનપુલ્લિંગ-વન

વનમ્	વને	વનાનિ
વનમ્	વને	વનાનિ
વનેન	વનામ્યામ્	વનૈઃ

વગેરે રામની પેઠે.

અહિં ધ્યાનમાં રાખો કે રામેળમાં નૂ નો ણ થયો છે. કારણ
ક આગળ ર આવેલો છે.

આ પ્રમાણે બીજાં અકારાન્ત પુલ્લિંગ અને નપુલ્લિંગ
નામોનાં રૂપો કરવાં.

(૩) આકારાન્ત નામોનાં રૂપો:-

અહિં માત્ર આકારાન્ત ત્રીલિંગ નામોનાં રૂપો આપવામાં
આવશે:-રમા=લક્ષ્મી.

રમા	રમે	રમા:
રમામ્	રમે	રમા:
રમયા	રમામ્યામ્	રમામિ:
રમાયૈ	રમામ્યામ્	રમામ્ય:
રમાયા:	રમામ્યામ્	રમામ્ય:
રમાયા:	રમયો:	રમાણામ્
રમાયામ્	રમયો:	રમાસુ
રમે	રમે	રમા:

આકારાન્ત ઓલિંગ ખીજાં નામોનાં રૂપો આ પ્રમાણે કરવાં:
પણ અમ્બા (મા) તેનું આઠમી વિલકિત એક વચન અમ્બે ન
થતાં અમ્બ થાય છે તે યાદ રાખવું.

(ક) હકારાન્ત પુલ્લિંગ ઓલિંગ અને નપુંસકલિંગ
નામોના રૂપો:-

પુલ્લિંગ.

હરિ:	હરી	હરય:
હરિમ્	હરી	હરીન્
હરિણા	હરિમ્યામ્	હરિમિ:
હરયે	હરિમ્યામ્	હરિમ્ય:
હરે:	હરિમ્યામ્	હરિમ્ય:
હરે:	હર્યો:	હરીણામ્
હરૌ	હર્યો:	હરિસુ
હરે	હરી	હરય:

ઓલિંગ.

मतिः	मती	मतयः
मतिम्	मती	मतीः
मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
{ मत्वे अथवा मत्यै }	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
मतेः अथवा { मत्या }	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
मतेः अथवा { मत्या }	मत्योः	मतीनाम्
मतौ अथवा { मत्याम् }	मत्योः	मतिषु
मते	मती	मतयः

नपुंसकलिङ्ग.

वारि	वारिणी	वारीणि
वारि	वारिणी	वारीणि
वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्
वारिणि	वारिणोः	वारिषु
{ वारे अथवा वारि }	वारिणी	वारीणि

(५) ईकारान्त नामेनां रूपैः—सामान्य रीते ईकारान्त
नामो श्रीलीङ्ग होय छे.

નદી
નદીમ્
નદ્યા
નદ્યૈ
નદ્યાઃ
નદ્યાઃ
નદ્યામ્
નદિ

નદી
નદી
નદીભ્યામ્
નદીભ્યામ્
નદીભ્યામ્
નદ્યોઃ
નદ્યોઃ
નદ્યૌ

નદ્યઃ
નદીઃ
નદીભિઃ
નદીભ્યઃ
નદીભ્યઃ
નદીનામ્
નદીણુ
નદ્યઃ

(ધ) વકારાન્ત પુલ્લિંગ સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ
નામેના રૂપોઃ—

પુલ્લિંગઃ—ગુરુ

ગુરુઃ
ગુરુમ્
ગુરુણા
ગુરુવે
ગુરોઃ
ગુરોઃ
ગુરૌ
ગુરો

ગુરુ
ગુરુ
ગુરુભ્યામ્
ગુરુભ્યામ્
ગુરુભ્યામ્
ગુરૌઃ
ગુરૌઃ
ગુરુ

ગુરુઃ
ગુરુન્
ગુરુભિઃ
ગુરુભ્યઃ
ગુરુભ્યઃ
ગુરુણામ્
ગુરુણુ
ગુરુઃ

સ્ત્રીલિંગ. ધેનુ

ધેનુઃ
ધેનુમ્

ધેનુ
ધેનુ

ધેનવઃ
ધેનુઃ

ધેનુ	ધેનુન્વામ્	ધેનુમિ:
ધેનૈ અથવા } ધેનવે	ધેનુન્વામ્	ધેનુન્વ:
ધેનો: અથવા } ધેન્વા:	ધેનુન્વામ્	ધેનુન્વ:
ધેનો: અથવા } ધેન્વા:	ધેન્નો:	ધેન્વામ્
ધેનો અથવા } ધેન્વામ્	ધેન્નો:	ધેનુષુ
ધેનો	ધેનૂ	ધેનવ:

સ્ત્રીલિંગમાં કટલેક ઠેકાણે જમે રૂપો થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખો.
નપુંસકલિંગ:-મધુ

મધુ	મધુની	મધૂનિ
મધુ	મધુની	મધૂનિ
મધુના	મધુન્વામ્	મધુમિ:

બાકીનાં પુલ્લિંગ પ્રમાણે

આઠમી વિભક્તિ	મધૌ અથવા મધુ	મધુની મધૂનિ
--------------	-----------------	-------------

(૬) ઝકારાન્ત નામે રૂપો:-સામાન્ય રીતે ઝકારાન્ત નામે
સ્ત્રીલિંગ હોય છે.

વધૂ—

વધૂ:	વધ્વી	વધ્વ:
વધૂમ્	વધ્વી	વધૂ:

વધ્વા	વધ્વ્યામ્	વધ્વિ:
વધ્વૈ	વધ્વ્યામ્	વધ્વ્ય:
વધ્વા:	વધ્વ્યામ્	વધ્વ્ય:
વધ્વા:	વધ્વો:	વધ્વનામ્
વધ્વામ્	વધ્વો:	વધ્વુ
વધુ	વધ્વૌ	વધ્વ:

(ગ) ઋકારાન્ત પુલ્લિંગ સ્ત્રીલિંગ અને નપુસકલિંગ

નામોનાં રૂપો:-

પુલ્લિંગ:-ધાતૃ

ધાતા	ધાતારૌ	ધાતાર:
ધાતારમ્	ધાતારૌ	ધાતૃન્
ધાત્રા	ધાતૃભ્યામ્	ધાતૃભિ:
ધાત્રે	ધાતૃભ્યામ્	ધાતૃભ્ય:
ધાતુ:	ધાતૃભ્યામ્	ધાતૃભ્ય:
ધાતુ:	ધાત્રો:	ધાતૃણામ્
ધાતરિ	ધાત્રો:	ધાતૃણુ
ધાત:	ધાતારૌ	ધાતાર:

પશુ (સંબંધ) યતાવનારા શબ્દો પિતૃ, માતૃ, જામાતૃ, શ્વૈર અને મૃ અને સવ્યેદૃ (રથ હાંકનાર) શબ્દોમાં આર્ ન થાય પશુ અર્ થાય જેમકે. પિતા પિતૃૌ પિતરઃ પિતરમ્ પિતૃૌ પિતૃન્ પિત્રા વગેરે ધાતૃ પ્રમાણે, નૃનાં છઠી વિભક્તિ બહુવચનમાં એ રૂપો થાય છે. નૃણામ્ અથવા નૃણામ્ બાકીનાં પિતૃ પ્રમાણે.

ત્રીલિંગ:-

માતા

માતરમ્

માત્રા

વગેરે

માત:

માતરૌ

માતરૌ

માતૃભ્યામ્

માતૃ

માતરૌ

માતર:

માત:

માતૃભિ:

પ્રમાણે.

માતર:

તે પ્રમાણે કુદિત, મનાન્દ વગેરેનાં રૂપો કરવાં; પણ સ્વસ્ય
બહેનનાં રૂપો ધ્યાનમાં રાખો:-

સ્વસ્યા સ્વસારૌ સ્વસાર: સ્વસારમ્ સ્વસારૌ સ્વસ: આઠી
માતૃ પ્રમાણે.

નપુંસકલિંગ:-

ઋકારાન્ત નપુંસકલિંગ નામો સામાન્ય રીતે વિશેષણ તરીકે
હોય છે. માટે તેમનાં રૂપો વિશેષણ વિભાગમાં આપવામાં આવશે.

(૨) સ્વરાન્ત વિશેષણોનાં રૂપો:-

(અ) ઋકારાન્ત વિશેષણો:-શોભન સારં,

પુલ્લિંગ રૂપો ત્રીલિંગ રૂપો નપુંસકલિંગ રૂપો
નૃપ પ્રમાણે કરવાં; શાલા પ્રમાણે કરવાં; જન પ્રમાણે કરવાં.

(બ) ઈકારાન્ત વિશેષણો:-સુરભિ, કુચિ વગેરે.

પુલ્લિંગ રૂપો ત્રીલિંગ રૂપો નપુંસકલિંગ રૂપો
હરિ પ્રમાણે કરવાં; મતિ પ્રમાણે કરવાં; અહિં તૈયાર આપ-

વામાં આવશે.

સુરમિ	સુરમિળી	સુરમીળિ
સુરમિ	સુરમિળી	સુરમીળિ
સુરમિણા	સુરમિભ્યામ્	સુરમિભિઃ
સુરમિણે		
અથવા સુરમયે	સુરમિભ્યામ્	સુરમિભ્યઃ
સુરમિણઃ		
અથવા સુરમેઃ	સુરમિભ્યામ્	સુરમિભ્યઃ
સુરમિણઃ	સુરમિણોઃ	
અથવા સુરમેઃ	સુરમ્યોઃ	સુરમીણામ્
સુરમૌ	સુરમિણોઃ	
અથવા સુરમિણિ	સુરમ્યોઃ	સુરમિણુ
સુરમિ		
સુરમે	સુરમિળી	સુરમીળિ.

એટલે કે સુરમિ નપુંસકલિંગનાં રૂપો. ચારિ પ્રમાણે કરવાં; પણ, ચોથી, પાંચમી, છઠી અને સાતમી એક વચન તથા છઠી અને સાતમી દ્વિવચનમાં ચારિ પ્રમાણે કરવાં, અથવા હરિ પ્રમાણે કરવાં.

(ક) ઉદારાન્ત વિશેષણોનાં રૂપોઃ—ગુરુ=ભારે; લઘુ=હળવું વગેરે.

પુલ્લિંગ રૂપો   સ્ત્રીલિંગ રૂપો   નપુંસકલિંગ રૂપો
 ગુરુ (આચાર્ય)   લેણુ પ્રમાણે   તૈયાર આપમાં આવશે
 પ્રમાણે કરવાં;   કરવાં

ગુરુ	ગુરુળી	ગુરુળી
ગુરુ	ગુરુળી	ગુરુળી
ગુરુણા	ગુરુભ્યામ્	ગુરુભિઃ
ગુરુવે		
ગુરુણે	ગુરુભ્યામ્	ગુરુભ્યઃ

ગુરો:	ગુરુભ્યામ્	ગુરુભ્ય:
ગુરુણ:		
ગુરો:	ગુર્વો:	ગુરુણામ્
ગુરુણ:	ગુરુણો:	
ગુરૌ	ગુર્વૌ:	ગુરુષુ
ગુરુણિ	ગુરુણો:	
ગુરુ	ગુરુણી	ગુરુણિ
ગુરો		

એટલે કે ગુરુ નપુંસકલિંગનાં રૂપો મધુ પ્રમાણે કરવાં; પણ ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી એક વચનમાં તેમજ છઠ્ઠી અને સાતમી દ્વિવચનમાં રૂપો મધુ પ્રમાણે કરવાં; અથવા ગુરુ (આચાર્ય) પ્રમાણે કરવાં.

(૬) ઋક્ષરાત્ત વિશેષણોનાં રૂપો:—ગન્તુ, કર્તૃ વગેરે.

પુલ્લિંગ રૂપો ઘાતુ પ્રમાણે કરવાં.

સ્ત્રીલિંગ રૂપો નદી પ્રમાણે કરવાં એટલે કે ગન્તુને હૈ લગાડવી એટલે ગન્ત્રી થતું; પછી તેનાં રૂપો નદી પ્રમાણે કરવાં; તેજ પ્રમાણે કર્તૃનાં રૂપો કર્ત્રી કરી નદી પ્રમાણે કરવાં.

નપુંસકલિંગ રૂપો તૈયાર આપવામાં આવશે.

ગન્તુ જનાર.

ગન્તુ

ગન્તુણી

ગન્તુણિ

ગન્તુ

ગન્તુણી

ગન્તુણી

ગન્ત્રા

ગન્તુણા

}

ગન્તુભ્યામ્

ગન્તુભિ:

ગન્તે	}	ગન્તૃભ્યામ્	ગન્તૃભ્યઃ
ગન્તુણે			
ગન્તુઃ	}	ગન્તૃભ્યામ્	ગન્તૃભ્યઃ
ગન્તુણઃ			
ગન્તુઃ	}	ગન્ત્રોઃ	ગન્તૃણામ્
ગન્તુગઃ		ગન્તુણોઃ	
ગન્તરિ	}	ગન્ત્રોઃ	ગન્તૃણુ
ગન્તુણિ		ગન્તુગોઃ	
ગન્તઃ	}	ગન્તૃણી	ગન્તૃણિ
ગન્તુ			

(૩) સર્વનામોનાં રૂપોઃ—

(અ) પુરુષ વાચક સર્વનામઃ—અસ્મદ્ (પુલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ
અને નપુંસકલિંગમાં એકનાં એક રૂપો રહે છે.) અને યુસ્મદ્
(પુલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગમાં એકનાં એક રૂપ રહે છે.

અહમ્	આવામ્	વયમ્
મામ્	આવામ્	અસ્માન્
મા	ના	જઃ
મયા	આવામ્ભ્યામ્	અસ્માનિઃ
મહ્યમ્	આવામ્ભ્યામ્	અસ્મભ્યમ્
મે	ના	જઃ
મત્	આવામ્ભ્યામ્	અસ્માન્
મમ	આવયોઃ	અસ્માકમ્
મે	નો	જનઃ
મયિ	આવયોઃ	અસ્માસુ

संशोधन विवक्षितानुं सर्वनामोनुं ३५ यतुं नथी.

त्वम्	युवाम्	युवम्
त्वाम्, त्वा	युवाम् वाम्	युष्मान् वः
त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
त्वयि	युवयोः	युष्मासु

(५) त्वायद् सर्वं नामोः तद्, एतद्, अदस्, इदम्:-

तद्-पुल्लिङ्ग.

सः	तौ	ते
सम्	तौ	तान्
तेन	ताभ्याम्	तैः
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
तस्य	तयोः	तेषाम्
तस्मिन्	तयोः	तेषु

नपुंसकलिङ्ग.

तत्	ते	तानि
तत्	ते	तानि
आश्रिणां पुल्लिङ्ग प्रभाषे		

श्रीलिङ्ग.

सा	ते	ताः
साम्	ते	ताः
तया	ताभ्याम्	ताभिः
तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
तस्याः	तयोः	तासाम्
तस्याम्	तयोः	तासु

पुतद्-पुस्तिंग.

पुषः	पुतौ	पुते
पुतम् }	पुतौ }	पुतान् }
पुनम् }	पुनौ }	पुनान् }
पुतेन }		पुतैः
पुनेन }	पुताभ्याम्	
पुतस्मै	पुताभ्याम्	पुतेभ्यः
पुतस्मात्	पुताभ्याम्	पुतेभ्यः
पुतस्य	पुतयोः }	पुतेषाम्
	पुनयोः }	
पुतस्मिन्	पुतयोः }	पुतेषु
	पुनयोः }	

नपुंसकलिङ्ग.

पुतत्	पुते	पुतानि
पुतत् }	पुते }	पुतानि
पुनत् }	पुने }	पुनानि

प्राचीनां पुस्तिङ्ग प्रमाणे

स्त्रीलिङ्गः-

पुषा	पुते	पुताः
पुताम् }	पुते }	पुताः }
पुनाम् }	पुने }	पुनाः }
पुतया }		पुताभिः
पुनया }	पुताभ्याम्	
पुतस्यै	पुताभ्याम्	पुताभ्यः

एतस्याः

एताभ्याम्

एताभ्यः

एतस्याः

एतयोः }
एतयोः }

एतासाम्

एतस्याम्

एतयोः }
एतयोः }

एतासु.

अदस्-पुङ्क्तिङ्ग.

असौ

अम्

अमी

अभूम्

अम्

अभून्

अमुना

अमूभ्याम्

अमीभिः

अमुष्मै

अमूभ्याम्

अमीभ्यः

अमुष्मात्

अमूभ्याम्

अमीभ्यः

अमुष्य

अमुयोः

अमीषाम्

अमुष्मिन्

अमुयोः

अमीषु

नपुंसकविङ्ग.

अदः

अम्

अमूनि

अदः

अम्

अमूनि

आदीनां पुङ्क्तिङ्ग प्रभाषे.

अदस्-स्त्रीविङ्ग.

असौ

अम्

अम्

अभूम्

अम्

अम्

अमुया

अमूभ्याम्

अमूभिः

अमुष्यै

अमूभ्याम्

अमूभ्यः

अमुष्याः

अमूभ्याम्

अमूभ्यः

अमुष्याः

अमुष्याम्

इदम्-पुलिङ्गः-

अयम्

इमम् }
एनम् }अनेन }
एनेन }

अस्मै

अस्मात्

अस्य

अस्मिन्

इदम्-त्रीलिङ्गः.

इयम्

इमाम् }
एनाम् }अनया }
एनया }

अस्यै

अस्याः

अस्थाः

अमुयोः

अमुयीः

इमौ

इमौ }
एनौ }

आभ्याम्

आभ्याम्

आभ्याम्

अनयोः }
एनयोः }

अनजोः

एनयोः

इमे

इमे }
एने }

आभ्याम्

आभ्याम्

आभ्याम्

अनयोः

एनयोः

अमूषाम्

अमूषु.

इमे

इमान् }
एनान् }

एभिः

एभ्यः

एभ्यः

एषाम्

एषु

इमाः

इमाः }
एनाः }

आभिः

आभ्यः

आभ्यः

आसाम्

अस्वाम्

अवगोः

आसु

एनयोः

इदम्-नपुंसकलिङ्गः-

इदम्

इमे

इमानि

इदम् }

इमे }

इमानि }

एनत् }

एने }

एनानि }

आङीनां पुलिङ्ग प्रमाणे.

(६) सञ्जघक सर्वनामः-यद्.

पुलिङ्गः.

यः	यौ	ये	या	ये	याः
यम्	यौ	यान्	याम्	ये	याः
येन	याभ्याम्	यैः	यया	याभ्याम्	याभिः
यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
यस्य	ययोः	येषाम्	यस्याः	ययोः	यासाम्
यस्मिन्	ययोः	येषु	यस्याम्	ययोः	यासु

श्रीलिङ्गः-

नपुंसकलिङ्गः.

यत्

ये

यानि

यत्

ये

यानि

आङीनां पुलिङ्ग प्रमाणे.

(७) प्रभार्थक सर्वनामः-किम्.

पुलिङ्गः-

कः	कौ	के	का	के	काः
कम्	कौ	कान्	काम्	के	काः

श्रीलिङ्गः-

केन	काभ्याम्	कैः	कया	काभ्याम्	काभिः
कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः	कस्या	काभ्याम्	काभ्यः
कस्य	कयोः	केषाम्	कस्याः	कयोः	कासाम्
कस्मिन्	कयोः	केषु	कस्याम्	कयोः	कासु

नपुंसकलिङ्गः—

किम्

के

कानि

किम्

के

कानि

प्राप्तिनां पुल्लिङ्ग प्रमाणे

(४) भूग विशेषण पणु सर्गनाम पठे ३५ यता शब्दाः—

अन्य अने सर्व.

अन्यः पुल्लिङ्गः—

अन्यः

अन्यौ

अन्ये

अन्यम्

अन्यौ

अन्यान्

अन्येन

अन्यायाम्

अन्यैः

अन्यस्मै

अन्यायाम्

अन्येभ्यः

अन्यस्मात्

अन्यायाम्

अन्येभ्यः

अन्यस्य

अन्ययोः

अन्येषाम्

अन्यस्मिन्

अन्ययोः

अन्येषु

स्त्रीलिङ्गः—

अन्या

अन्ये

अन्याः

अन्याम्

अन्ये

अन्याः

अन्यया

अन्यायाम्

अन्याभिः

अन्यस्यै

अन्याभ्याम्

अन्याभ्यः

अन्यस्याः

अन्या याम्

अन्याभ्यः

अन्यस्याः

अन्ययोः

अन्यासाम्

कन्यस्याम्

अन्ययोः

अन्यासुः

अन्य श्रीलिङ्गः—

अन्यत्

अन्ये

अन्यानि

अन्यत्

अन्ये

अन्यानि

आक्षिप्तां पुल्लिङ्ग प्रमाणे.

सर्वः—पुल्लिङ्ग.

सर्वः

सर्वौ

सर्वे

सर्वम्

सर्वौ

सर्वान्

सर्वेण

सर्वाभ्याम्

सर्वैः

सर्वस्मै

सर्वाभ्याम्

सर्वेभ्यः

सर्वस्मात्

सर्वाभ्याम्

सर्वेभ्यः

सर्वस्य

सर्वयोः

सर्वेषाम्

सर्वस्मिन्

सर्वयोः

सर्वेषु

श्रीलिङ्गः—

सर्वा

सर्वे

सर्वाः

सर्वाम्

सर्वे

सर्वाः

सर्वया

सर्वाभ्याम्

सर्वाभिः

सर्वस्यै

सर्वाभ्याम्

सर्वाभ्यः

सर्वस्याः

सर्वाभ्याम्

सर्वाभ्यः

सर्वस्याः

सर्वयोः

सर्वासाम्

सर्वस्याम्

सर्वयोः

सर्वासु

सर्वसङ्ख्यः

सर्वम्

सर्वम्

सर्वे

सर्वे

सर्वाणि

सर्वाणि

आश्रयानां पुस्तिकं प्रमाणे.

(४) व्यञ्जनान्तक नामानां शेषः—

(अ) द् व्यन्ते छ डे डेत्य तेषां नामानां शेषः

पुस्तिकः—

सुहृद्

सुहृदम्

सुहृदा

सुहृदे

सुहृदः

सुहृदः

सुहृदि

सुहृद्

सुहृदौ

सुहृदौ

सुहृद्भ्याम्

सुहृद्भ्याम्

सुहृद्भ्याम्

सुहृदोः

सुहृदोः

सुहृदौ

सुहृदः

सुहृदः

सुहृदभिः

सुहृद्भ्यः

सुहृद्भ्यः

सुहृदाम्

सुहृत्सु

सुहृदः

स्त्रीलिंगः—

विपद्

विपदम्

विपदा

विपदे

विपदः

विपदौ

विपदौ

विपद्भ्याम्

विपद्भ्याम्

विपद्भ्याम्

विपदः

विपदः

विपदभिः

विपद्भ्यः

विपद्भ्यः

વિપદઃ

વિપદિ

વિપદ્

વિપદોઃ

વિપદોઃ

વિપદૌ

વિપદામ્

વિપદસુ

વિપદઃ

(૫) સ્ જતે છેડે હોય તેવાં નામોઃ—

પુલિંગઃ—ચન્દ્રમસ્.

ચન્દ્રમાઃ

ચન્દ્રમસમ્

ચન્દ્રમસા

ચન્દ્રમસે

ચન્દ્રમસઃ

ચન્દ્રમસઃ

ચન્દ્રમસિ

ચન્દ્રમઃ

ચન્દ્રમસૌ

ચન્દ્રમસૌ

ચન્દ્રમોભ્યામ્

ચન્દ્રમોભ્યામ્

ચન્દ્રમોભ્યામ્

ચન્દ્રમસોઃ

ચન્દ્રમસોઃ

ચન્દ્રમસૌ

ચન્દ્રમસઃ

ચન્દ્રમસઃ

ચન્દ્રમોભિઃ

ચન્દ્રમોભયઃ

ચન્દ્રમોભ્યઃ

ચન્દ્રમસામ્

ચન્દ્રમઃ સુ

ચન્દ્રમસુ

ચન્દ્રમસઃ

નપુંસકલિંગઃ—

મનઃ

મનઃ

બાકીનાં ચન્દ્રમસ્ પ્રમાણે

મનઃ

સ્ત્રીલિંગઃ—અર્ચિસ્

અર્ચિઃ

મનસી

મનસી

મનસી

અર્ચિષૌ

મનાંસિ

મનાંસિ

મનાંસિ.

અર્ચિષઃ

अर्चिषम्

अर्चिषा

अर्चिषे

अर्चिषः

अर्चिषः

अर्चिषि

अर्चिः

अर्चिषौ

अर्चिभ्याम्

अर्चिभ्याम्

अर्चिभ्याम्

अर्चिषोः

अर्चिषोः

अर्चिषौ

अर्चिषः

अर्चिभिः

अर्चिभिः

अर्चिभिः

अर्चिषाम्

अर्चिषु

अर्चिषु

अर्चिषः

हविस्—नपुंसकसिङ्ग.

हविः

हविः

हविषा

वगेरे.

हविषी

हविषी

हविभ्याम्

हवींषि

हवींषि

हविभिः

चक्षुस्—नपुंसकसिङ्ग.

चक्षुः

चक्षुः

चक्षुषा

वगेरे.

चक्षुषी

चक्षुषी

चक्षुभ्याम्

चक्षूँषि

चक्षूँषि

चक्षुभिः

(क) तू जेने छेडे होय तेरा शब्दोः—महत

पुस्तिक

महत

महतौ

महतः

(૧૫૮)

મહત્તમ્	મહત્તૌ	મહત્તઃ
મહતા	મહદ્ભ્યામ્	મહદ્ભિઃ
મહત્વે	મહદ્ભ્યામ્	મહદ્ભ્યઃ
મહતઃ	મહદ્ભ્યામ્	મહદ્ભ્યઃ
મહતઃ	મહતોઃ	મહતામ્
મહતિ	મહતોઃ	મહત્તુ
મહત્	મહતૌ	મહતઃ

સ્ત્રીલિંગઃ—વિદ્યુત્.

વિદ્યુત્	વિદ્યુતૌ	વિદ્યુતઃ
વિદ્યુતમ્	વિદ્યુતૌ	વિદ્યુતઃ
વિદ્યુતા	વિદ્યુદ્ભ્યામ્	વિદ્યુદ્ભિઃ

વગેરે મહત્તના પેઠે.

નપુંસલિંગઃ—વિચિત્

વિચિત્	વિચિતી	વિચિન્તિ
વિચિત્	વિચિતી	વિચિન્તિ
વિચિતા વગેરે પુલ્લિંગ પ્રમાણે.		

(૬) જેને છેડે અત્ત હોય એવા શબ્દોનાં રૂપોઃ—આવા શબ્દો સામાન્ય રીતે વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. તેથી તેમનાં ત્રણે લિંગમાં રૂપો થાય છે. જેમકે મહત્, હયત્, કિચત્ વગેરે,

મહત્-પુલ્લિંગ.

મહાન્

મહાન્તૌ

મહાન્તઃ

મહાન્તમ્

મહાન્તૌ

મહતઃ

મહતા

મહદ્ધ્યામ્

મહદ્ધિઃ

મહતે

મહદ્ધ્યામ્

મહદ્ધ્યઃ

મહતઃ

મહદ્ધ્યામ્

મહદ્ધ્યઃ

મહતઃ

મહતોઃ

મહતામ્

મહતિ

મહતોઃ

મહત્સુ

મહન્

મહાન્તૌ

મહાન્તઃ

મહતઃ—સ્ત્રીલિંગ

સ્ત્રીલિંગ ૩૫ હે લગાડવાથી થાય છે. માટે મહત્+ઈ=મહતી થયું તેનાં ૩૫૦ નવી પ્રમાણે કરવાં.

મહત્—નપુંસકલિંગ

મહત્

મહતી

મહાન્તિ

મહત્

મહતી

મહાન્તિ

બાકીનાં પુલિંગ પ્રમાણે:-

મહત્

મહતી

મહાન્તિ.

પણ હયત્ વગેરેનાં ૩૫ ધ્યાનમાં રાખો:-

હયાન્

હયન્તૌ

હયન્તઃ

હયન્તમ્

હયન્તૌ

હયતઃ

બાકીનાં મહત્ પ્રમાણે:-

(સંબોધન ૩૫)

સ્ત્રીલિંગ ૩૫

હયન્

હયતી

હયન્તૌ

હયત્યૌ

હયન્તઃ

હયત્યઃ

વગેરે નદી પ્રમાણે,

હયત્

હયતી

હયન્તિ

હયત્

હયતી

હયન્તિ

ખાકીનાં પુલ્લિંગ પ્રમાણે

(સંખોધન ૩૫) હયત્

હયતી

હયન્તિ

એટલે કે મહત્માં પહેલી દ્વિવચન બહુ વચન એને ખીજી દ્વિવચન એક વચન (પુલ્લિંગ) અને પહેલી અને ખીજી બહુવચન (નપુંસકલિંગ)માં બા હોય છે ત્યારે હયત્ વગેરેમાં માત્ર બ હોય છે.

(૬) મત્ અને વત્ જેમને છેડે હોય તેના શબ્દો:-જેમકે ધીમત્ અને મવત્

પુલ્લિંગ

ધીમાન્

ધીમન્તૌ

ધીમન્તઃ

ધીમન્તમ્

ધીમન્તૌ

ધીમન્તઃ

ધીમતા

ધીમદ્-યામ્

ધીમદ્ભિઃ

ધીમતે

ધીમદ્-યામ્

ધીમદ્-યઃ

ધીમતઃ

ધીમદ્-યામ્

ધીમદ્-યઃ

ધીમતઃ

ધીમતોઃ

ધીમતામ્

ધીમતિ

ધીમતોઃ

ધીમન્તુ

ધીમન્

ધીમન્તૌ

ધીમન્તઃ

સ્ત્રીલિંગ:-

ધીમતી

ધીમત્યૌ

ધીમત્યઃ

नदी प्रभाणे.

नपुंसकलिङ्ग.

धीमत्

धीमती

धीमन्ति

धोमत्

धोमती

धमन्ति

आडीनां पुद्गलिङ्ग प्रभाणे.

धीमत्

धीमती

धोमन्ति.

भवत्:—पुद्गलिङ्ग:—

भवान्

भवन्तौ

भवन्त.

भवन्तम

भवन्तौ

भवत:

भवता

भवद् याम्

भवद्भि:

भवते

भवद्भ्याम्

भवद्भ्य:

भवत

भवद्भ्याम्

भवद्भ्य:

भवत:

भवतो:

भवताम्

भवति

भवतो

भवत्सु

भवन्

भवन्तौ

भवन्त:

तो प्रभाणे भगवत्नां श्रुतेः कर्त्तव्यं.

अलिङ्ग

भवती

भवत्यौ

भवत्य:

वजेरे नदी प्रभाणे

नपुंसकलिङ्ग:-

भवत्

भवती

भवन्ति

મવત્	મવતી	મવત્તિ
બાહીનાં પુલ્લિંગ પ્રમાણે		

મવત્	મવતી	મવત્તિ.
(ફ) જ અને જ્ જેને છેડે હોય તેવા શબ્દો:—		

વાચ્—ત્રીલિંગ:-

વાક્-ગ્	વાચૌ	વાચ:
વાચમ્	વાચી	વાચ:
વાચા	વાગ્ભ્યામ્	વાગ્મિ:
વાચે	વાગ્ભ્યામ્	વાગ્મ્ય:
વાચ:	વાગ્ભ્યામ્	વાગ ય:
વાચ:	વાચો:	વાચામ્
વાચિ	વાચો:	વાક્ષુ
વાક્-ગ્	વાચૌ	વાચ:

સુલભાજ્—ત્રીલિંગ:-

પુલ્લિંગ જેવાંજ

સુલભાજ્—આ શબ્દ વિશેષણ છે માટે તેના ત્રણે લિંગમાં રૂપાખ્યા થશે:-

પુલ્લિંગ:-

સુલભાક્-ગ્	સુલભાજૌ	સુલભાજ:
સુલભાજમ્	સુલભાજી	સુલભાજ:
સુલભાજા	સુલભાગ્ભ્યામ્	સુલભાગ્મિ:

વગેરે નામ પ્રમાણે

સુસમાક્ષ

સુસમાજી

સુસમાજ:

સુસમાજ—નપુંસકલિંગ:-

સુસમાક્ષ

સુસમાજી

સુસમાજિ

સુસમાક્ષ

સુસમાજી

સુસમાજિ

બાકીના પુલ્લિંગ જેવાં

સુસમાક્ષ

સુસમાજી

સુસમાજિ.

પરિશિષ્ટ ૨.

નામ તથા વિશેષણાનું સ્ત્રીલિંગ બનાવવાની રીત.

અકારાન્ત નામોનું સ્ત્રીલિંગ કેટલીક વાર આ લગાડયાથી થાય છે. જેમકે અજ બકરી; અજા બકરી; બાલ છોકરો; બાલા છોકરી; અશ ઘોડા; અશ્વા ઘોડી; વત્સ છોકરો; વત્સા છોડી; વગેરે.

કેટલીવાર અકારાન્ત નામોનું સ્ત્રીલિંગ હ્રી લગાડયાથી થાય છે; જેમકે કુમાર-કુંવર; કુમારી કુંવરી; દેવ-દેવ; દેવી દેવી; નર માણસ; નારી સ્ત્રી; દૂત દૂત; દૂતી સ્ત્રી દૂત; હરિણ-દાણુ; હરિણી દરણી. વગેરે પુત્રનું પુત્રી.

અકારાન્ત વિશેષણાનું સ્ત્રીલિંગ આ લગાડયે થાય છે. જેમકે ખવલ ધોળું ખવલા ધોળી; શ્યામ કાળું; શ્યામા કાળી; વૃક્ષ ધરકું; વૃક્ષા ધરડી; સ્થવિર ધરકું; સ્થવિરા ધરડી વગેરે.

હકારાન્ત વિશેષણોનું સ્ત્રીલિંગ ૩૫ નર જાતિ જેવુંજ રહે છે. જેમકે કુચિ પુલ્લિંગનાં ૩૫ હરિ પેઠે કરનાં; કુચિ સ્ત્રીલિંગનાં ૩૫ મતિ પેઠે થાય છે.

હકારાન્ત વિશેષણોનું સ્ત્રીલિંગ ૩૫ નર જાતિ જેવુંજ રહે છે; પણ જો અન્ય જ પદેનાં જડાક્ષર આવેલાં ન હોય તો તેમને વિકલ્પે જ લગાડી; જેમકે ગુરુ જાગ, તેનાં સ્ત્રીલિંગ ૩૫ એ થાય. (૧) ગુરુ તેનાં ૩૫ાખ્યા ઘેનુ પ્રમાણે કરવા, (૨) જો ઉમેરવી એટલે ગુરુ+ઈ=ગુર્વી થયું; તેનાં ૩૫ાખ્યા નદી પ્રમાણે કરવાં તેજ પ્રમાણે સાધુ સાઈ-તેનાં સ્ત્રીલિંગ ૩૫ સાધુ અથવા સાધ્વી થાય; સાધુનાં ૩૫ ઘેનું પ્રમાણે કરવા; તે સાધ્વીના નદી પ્રમાણે કરવા; જે વિશેષણોને છેડે મત્ અથવા વત્ આગતાં થાય તેમનું સ્ત્રીલિંગ જ લગાડયાર્થી થાય છે; જેમકે ધીમત્તનું ધીમતી થય; મગવત્ત મગવતી થયું. મવત્તનું મવતી થાય ૬; મહત્તનું મહતી થાય છે.

જે વિશેષણોને છેડે ત્ લાગતું હોય તેમનું સ્ત્રીલિંગ જ લગાડયે થાય છે; જેમકે ગન્ત્તનું ગન્ત્રી થાય; કત્તનું કર્ત્રી થાય; જ્ઞત્તનું જ્ઞત્રી થાય;

ઈંગ્લીશ, ગુજરાતી, સંસ્કૃત વીગેરે ભાષાના સ્કૂલોમાં ચાલતાં
તમામ જાતના પુસ્તકો જોઈએ તો અમેને લખો. બહારગામના
ઓફિસ પર પુસ્તકો ધ્યાન આપી દરેક જાતનાં પુસ્તકો વી. પી. થી
રવાના કરવામાં આવે છે.

Notes on Macmillan's New English Reader,
Star of India Reader IV. IV. B. & V. III,
Besides New Royal Reader, Nelson's series,
Harvard series, Bengal Readers, Chanbar's Readers,
D. Nelson's Frezers, Royal Prince Readers, Text
books of all Standards, Notes on Text books
etc. will be had from us at cheap rates.

NARANT AL MOTILAL SHAH,

Bookseller & Publisher.

Richoy Road—Ahmedabad.

સ્થાપના સીકા, પીરળના બોર્ડ, સીલ, કાર્ડ, ચપરાશો,
મોનોગ્રામ, વગેરે ગેઠકો ડીઝાઇનમાં કાતરનાર. લખો યા મળો.

એમ. ભીમનાથવાળા એન્ડ કંપની

પેઇન્ટર, રાઇટર સ્ટેમ્પ મેકર એન્ડ એનમેચર,
1 સાંકલી શેરી ૭૬૧. રીચી રોડ—અમદાવાદ.

દરેક વિદ્યાર્થીએને ધર્મીજ ઉપયોગી તથા મજરાનીનું
લાભ સહેલું અને ઉત્તમ ઈંગ્રેજી બાયાન્નર, પાઠમાળાની
અમારી તરફથી બહાર પડી છે. એકજ વખત એડર્સ આપી
કરો.

પાઠમાળા ભાગ ૧ થાની માઇડ

„ ભાગ ૨ જાની „

„ ભાગ ૩ જાની „

„ ભાગ ૪ થાની „

„ ભાગ ૫ માની „

વીઝેર ઉપરાંત શાળાપયોગી તમામ જાતનાં, ઈંગ્રેજી, ગુજરા
સંસ્કૃત વીઝેર તમામ જાતના પુસ્તકો વેચનાર તથા પ્રસીદ્ધ કરના.

શાહ નારણલાલ મોતીલાલ,

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર.

રીચી રોડ—અમદાવાદ.

